

Historia dalla pleiv da Morissen : IV. part

Autor(en): **Maissen, Felici**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **93 (1980)**

PDF erstellt am: **08.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-233805>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Historia dalla pleiv da Morissen

IV. part¹

da Felici Maissen

Cuntegn

VIII. Fatgs da pervenda

1. Ils ulezis
2. Beins pervenda
3. La casa pervenda

IX. Scolaresser

1. La scola
2. La casa da scola
3. Ils scolasts

X. Fatgs da vischnaunca

1. Relaziuns culla vischinonza
2. Vias ed uauls
3. Da quei e da tschei

IX. Veta e cultura

1. Emigrants
2. En survetschs jasters
3. Prominents, students, originals e convertits
4. Cronica da disgrazias

¹ La I., II. e III. part ein cumparidas en Annalas SRR 90–92, 1977–1979, pg. 153 ss., 111 ss., 63 ss.

Las scursanidas ein indicadas en Annalas 91, pg. 111

VIII. Fatgs da pervenda

1. *Ils ulezis*

La pervenda da Pleiv possedeve sin intschess da Morissen divers funs, ils schinumai ulezis. El cudisch «cassa ulezis 1890–1950» cumparan ils suondonts numns da praus per quels ulezis: Prada Dado, Flurazzas, Saulzas, Pedralva, Saul, Padrus, Prada Columbera, Muns, Cuptgas, Plutiala, Stavel Dadens, Valetta Laus, Bual e Fraissen.² A caschun dalla separaziun parziala da 1806 ei il dretg dalla pervenda da Pleiv sin quels ulezis vegnius renconuschius.³ Entochen 1816 pagava Morissen al plevon da Pleiv 70 fl. tscheins pils ulezis e per zacontas messas fundadas. La filiala ei sepurschida da pagar da quei onn naven schizun 80 fl.⁴ A caschun dalla scumiada da plevon a Pleiv 1816 selamenta la curia episcopala, che sut plevon Hansemann (1808–1815) seigien ils ulezis vegni schai vi per memia bass prezis encunter las perscripziuns dalla Baselgia. Ella scamonda agl actual plevon G.B. Casanova (1816–45) «da far contracts sur dils menziunai ulezis a Morissen senza l'approbaziun e consetiment dalla Curia e quei taluisa che senza duei esser declarau per null. Vul in Pfarrer esser liberals encunter ils paupers e munclus, sche dei quei daventar sin ina outra moda e buca tras irregularas, illubidas e pregiudicialas convenziuns. Quei vegn il Vicariat episcopal a declarar al present Pfarrer»⁵

Cun s'entardar cul pagament, ha la curia episcopala stuiu admonir la primavera 1818 duas ga e quei cun smanatschar castitgs ecclesiastics, da pagar a Pleiv la part dils ulezis.⁶ Sin quei eis ei vegniu ils 10 d'avrel 1818 ad ina convenziun: Morissen s'oblighescha d'incassar ils ulezis parochials e d'annualmein surdar duas tiarzas dils emoluments al plevon da Pleiv ed ina tiarza alla baselgia da Morissen. Il recav, pli baul en dumiec e perquei numnaus era tscheins-dumiec, duei vegnir surdaus en daner e

² ApM C 46 pg. 2, 10, 15, 16, 17, 23, 29. Tuts quels numns cumparan en Rätisches Namenbuch I 47 s.

³ Hist. dalla Pleiv da Morissen, III. part, pg. 74

⁴ ApP B7i/1, act senza datums, c. 1817

⁵ ApP B7i/2, cancelier episcopal Baal al vicari episcopal a Degen, Rud. Blumenthal, senza datum, 1816

⁶ ApP B7i/4, ordinariat Cuera al beneficiat Deflorin, ils 9 da schaner e 23 da fevver 1818

Morissen viers damaun cun Riein

quei diesch bazs per curtauna. Il contract ei approbaus dalla curia ils 9 da matg 1818.⁷

Entuorn 1877, en connex culla separaziun totala⁸, ei sesalzau ina termenta burascla pervia da quels ulezis. Vignogn, separau da Pleiv dapli 1697, snegava la contribuziun dils ulezis schischonts sin siu territori. E da Morissen selamenta plevon Fontana a Pleiv il mars 1877, hagi el retschert nuot aunc pigl onn 1876.⁹ Ed orda Vella scriva mistral Gion Demont igl avrel 1877: «Canoni Fontana ei buca pli el cass dad incassar ils daditg spirai tscheins d'ulezis da Morissen. Ils fitaders snegan da pagar sefundond sin in scamond da vart dalla suprastonza. A Degen ei la damonda da separaziun aunc pendent. Cun Vignogn stuein nus secumplicar en process. Ussa stuein nus insister seriusamein, ch'igl aultrev. Ordinariat tracti silmeins la fatschenta cun Morissen.»¹⁰

⁷ ApP B7i/6, convenziun dils 10 d'avrel 1818. Copia dil contract en AEC mappa 145/1, faszichel dils 27 da december 1877, pg. 24 s.

⁸ Comp. Historia dalla pleiv da Morissen III. part, pg. 74–77

⁹ AEC mappa Pleiv, Fontana agl uestg Caspar Willi, ils 4 da mars 1877

¹⁰ AEC mappa Pleiv, Joh. v. Mont agl ordinariat ils 8 d'avrel 1877

Il process denter Vella e Vignogn ei vegnius surdaus alla dertgira districtuala cun president Rudolf de Toggenburg (1818–1893) alla testa.¹¹ Vella veva advocat Gion Batt. Durgiai^{11a} e Vignogn statalter guvernativ Murezi Blumenthal da Surcasti.¹² En quella affera ei era sur Flurin Solèr s'engaschaus vehement per defender ses parochiants da Vignogn: Ils ulezis a Vignogn seigien a sias uras vegni fundai era per gidar ils paupers a Vignogn e buca mo pil plevon da Pleiv.¹³

Il foss denter Vella e Morissen era profunds. Denton, sco can. Fontana scriva, era el fatgs plitost mo dil suprastont Gion Batt. Collenberg. Fontana scriva: Cur ch'igl ugau da pleiv ei ils 4 d'avrel ius si Morissen per incassar ils tscheins-dumiec, fussien ils fitaders stai prompts da pagar, mo il suprastont G.B. Collenberg, che seigi pli baul staus ella Italia, hagi smanatschau ad els, che sch'els paghien a Vella, stoppien els era pagar aunc a Morissen, aunc ina ga, tenor in conclus da vischnaunca. Quei conclus seigi denton buca prius dalla vischnaunca, mobein sulet dad el cun aunc enzacons.¹⁴ – Per la fiasta da patrocini, da s. Giachen e Filipp igl 1. da matg veva il plevon da Pleiv l'obligaziun dad officiar a Morissen cun far las empremas viaspras la vigelgia e cun messa e priedi la fiasta. Mo cheu survegn sur Fontana ina brev giu da Morissen, cul suondont cuntegn e tala ortografia:

«Morissen, ils 25 April 1877

Reverendiss. signur canonico Fontana, Pfarrer a Pleiv!

Essend ch'ei s'approximescha il gy da Calonda Magia, sche tenor presentas circumstanziass figein nus ad Els enconuschent, che nus lizenzschiesien Els da Lur obligaziun da functionar a Morissen sin quei gy e che nus vegnin a contribuir neginas taxas da quella varts. – Ch'il rest appartenend alla Amizizia, seigi da part il signur Pfarer, sco nus ein Els, signur canonico addina beinvegni ed anzi cun plischer ritschevein nus Els.

¹¹ Gion Rudolf de Toggenburg da Lags, derschader cant. 1845, cuss. gov. 1853–1858, cuss. naz. 1861–81, cun cuorta interrupziun president dalla dertgira districtuala tochen 1893. HBL VII 15

^{11a} Gion Battista Durgiai da Mustér, n. 1. da dec. 1817 a Mustér e morts ils 21. d'avrel 1894 sco advocat a Glion. El era in frar da sur Gion Martin Durgiai. Cp. Glogn 1939, pg. 46

¹² Cp. Historia dalla pleiv da Morissen III. part, pg. 76 s.

¹³ AEC mappa Pleiv, plevon Fl. Solèr a cancelier Appert ils 3 da matg 1877

¹⁴ AEC mappa Pleiv, plevon Fontana, Pleiv, alla curia episc., ils 17 d'avrel 1877

Cun duida stema ed consideraziun, la suprastonza e per quella Collenberg.»¹⁵ Sur Gion Ant. Bisquolm, curat a Morissen, cura che sur Fontana ha mussau la brev, fageva spitachels: El dueigi mo vegnir e pretender siu dretg e far sia obligaziun. Fontana ha tarmess la brev alla curia e supplicau quella da dar ad el directivas. La curia dueigi intervegnir.¹⁶

Il cancelier episcopal, Appert, saveva buca capir che quels ulezis, dapli tschentaners proprietad indiscutada dalla pervenda da Pleiv sappi vegnir disputada. El ha supplicau sur Bisquolm dad admonir il pievel da contribuir siu duer viers la pleiv. Il sulet fatg che quels beins schaignien sin intschess da Morissen. lubeschi buca da sepatrunar dad els.¹⁷ Lu ha el supplicau la suprastonza da reschar udir en caussa¹⁸. Enstagl dalla suprastonza ha siu advocat, Murezi Blumenthal, rispundiu, cun igl emprem pretender che la curia tradeschi ora las lamentaschuns che seigien vegnidas inoltradas encunter Morissen.¹⁹ Cuort suenter ha lu igl advocat dau ina risposta zun autocrata ed arroganta: «La vischnaunca da Morissen considerescha la totala separaziun da Pleiv per fatg accumuliu e finiu. Il plevon da Pleiv ha a Morissen neginas incumbensas pli e cun quei crodan era las contribuziuns da Morissen. Morissen desista sin conproprietad vid ils beins pervenda e baselgia da Pleiv, sch'ils tscheins dils ulezis sin intschess da Morissen vegnan incorporai alla pervenda da leu.»²⁰

Denton era il november arrivaus e sur Fontana selamenta ch'el hagi survegniu nuot ni da Vignogn ni da Morissen. La suprastonza da Morissen hagi schizun scumandau da dar zatgei a Pleiv ed hagi gia castigiau in cun sis flurins. Ils ugaus da Degen e Cumbel smanatschien era da dar nuot sch'ei mondi ora schi bein cun Vignogn e Morissen. La curia stoppi intervegnir energicamein.²¹

¹⁵ AEC mappa Pleiv, Collenberg, Morissen a plevon Fontana, Pleiv, ils 25 d'avrel 1877

¹⁶ AEC mappa Pleiv, Fontana, Pleiv, agl ordinariat ils 26 d'avrel 1877

¹⁷ AEC mappa Pleiv, cancelier Appert a sur Bisquolm, Morissen, ils 25 d'avrel 1877. Il medem en ApP B7i/7, Appert a Bisquolm ils 24 d'avrel 1877

¹⁸ AEC mappa Pleiv, cancelier Appert alla suprastonza da Morissen, ils 24 da matg 1877

¹⁹ AEC mappa Pleiv, Murezi Blumenthal, Cuera, agl ordinariat ils 6 da zercladur 1877

²⁰ AEC mappa Pleiv, Murezi Blumenthal, Cuera, agl ordinariat ils 12 da zercl. 1877

²¹ AEC mappa Pleiv, Fontana Pleiv, agl ordinariat ils 27 da fenadur ed ils 27 da november 1877

Igl ordinariat ha ussa delegau sur canoni sextar Thomas Huonder²² per accordar alla buna la dispeta denter Pleiv/Vella e Degen, Vignogn e Morissen. El ha survegniu l'incarica da serender el liug ed d'intercurir tut e lu rapportar agl ordinariat per ina «decisiun autoritativa.»²³ Canoni Huonder ha scret e relaschau in pli liung e minuzius rapport da sia missiun en Lumnezia. Ord quel resumein nus mo il pli impurtont ch'appartegn Morissen.

Ils 6 da december 1877 ei canoni Huonder partius da Cuera ed ei arrivaus entuorn las treis suenter miezdi a Pleiv. Tier sur canoni Fontana ha el survegniu albiert ed ha priu leu investa dallas scartiras en special digl urbari renovaus 1781. Aunc quella sera ha el schau clamar ina delegaziun da Vella. Ei ha giu num tedlar las lamentaschuns pervia dallas separaziuns a donn e cuost dalla pervenda e baselgia. Arriguard ils ulezis han can. Huonder constatau che quels seigien adina vegni schai vi per in mudest tscheins als pli basignus ellas singulas vischnaucas. E tgi ei proprietari dils ulezis? La damonda, pli baul mo tscheu e leu levamein ventilada, ei pér dapli c. dus onns vegnida tratga a strada. A Morissen, suenter igl exempel da Vignogn, ha la suprastanza scumandau a lur vischins da retscheiver la fitaziun dils ulezis dil plevon da Pleiv e hagi avon dus onns renviu igl ugau pervenda da Pleiv che leva schar vi ils funs en num dil plevon. Dapi lu hagi ella reteniu ils tscheins anavos ferton che Cumbel e Peiden hagian adina pagau. – Ils delegai fan valer ch'ils ulezis seigien beins ch'audien al fondo pervenda. Da regurdientschas enneu hagian ils plevons da pleiv schau vi quels ellas singulas vischnaucas als paupers. Negin sappi schar vi zatgei ch'audi buca ad el.

Il di suenter ei canoni Huonder serendus a Degen, nua ch'ei setractava dalla dismembraziun. Ils 8 da december, la fiasta dalla Immaculata, eis el aunc avon il survetsch divin arrivaus a Vignogn, ha schau convocar sin suenter messa la vischnaunca, mo ha saviu drizzar ora nuot, essend ch'ils da Vignogn pretendevan stinadamein, ch'ils ulezis seigien possess da lur spenda resp. dalla vischnaunca.

L'auter di, ei era la secunda dumengia d'advent, ha canoni Huonder celebrau bein marvegli a Pleiv ed ei serendus, accompignaus d'in giuven

²² Thomas Anton Liberat Huonder da Mustér, 1818–1898, studigiau a Roma, plevon a Trun 1863–71, canoni sextar, professor e regens el seminari da s. Leci, decanatedral. F. Maissen, 300 onns baselgia parochiala Trun, 1963, pg. 42

²³ AEC mappa Pleiv, sboz da cancelier Appert dils 5 da december 1877

um, per vias nevidas en, encunter Morissen. Leu ha el, sin cussegl da sur Bisquolm, presentau aunc avon ch'entscheiver la messa siu messadi ed il quitau patern digl uestg, che vegli «far tut per la honur da Diu ed pil salit dallas olmas.» Lu ha el envidau sin suenter messa ils vischins ad ina redunonza en casa pervenda. Cumpari ein denton mo quater dèls. Canoni Huonder ha presentau sia plenipotenza episcopala e fatg attents sils dretgs digl uestg en caussa separaziuns da pleiv. En num dalla vischnaunca ha il suranumnau G.B. Collenberg plidau. El sesmarvegli che la curia termetti cheu senza preavis in delegau, ch'ella tracteschi la gliעד da Morissen buca sco ils auters diocesans e tegni tut cun Vella. Morissen pretendi la separaziun totala. Pervia dils ulezis declara Collenberg fetg endretg, ch'il modus procedendi seigi buca en uorden. Vella representi buca l'entira, mobein mo ina part dalla pleiv. Vella hagi negina plenipotenza da plidar per l'entira pleiv e da tgisar enzatgi. Da vart materiala dils ulezis fa el las stravaganzas. «Ils ulezis da Morissen ein a sias uras fatgs si per recumpensa dalla lavur dil plevon da Pleiv a Morissen. Ussa ei la pleiv separada, il plevon ha da far nuot pli tscheusi e la paga croda ed ils emoluments dils ulezis han dad ir en favur dalla parvenda da Morissen. Ils dus tscheins annuals ein buca duvrai si, mobein ein mess en deposit tochen che la caussa ei decidida. E perquei che Vella ha negin dretg d'incassar ils tscheins-dumiec si Morissen, ei era igl ugau vegnius renviaus. Sch'ins vul vegnir cun acceptablas propostas, selai Morissen plidar cun sesez, mo sch'ins vegn cun pretensiuns exorbitantas sco quella da cumprar ora nos ulezis per 1 200. — frs., vegnin nus a renviar tut ed ir la via da dretg. E la finala pretender in inventari dalla pervenda da Pleiv e la repartiziun da quels beins sillas filialas.»

Ils auters treis commembers han mo repetiu ni confirmau quei ch'igl emprem veva detg. Niev era sulet la pretensiun dad in dad els, ch'ils tscheins da quels ulezis darivien neu dil temps dils castellans.

Canoni Huonder ha renvieu detschartamein las reproschas alla curia. Sia missiun seigi sulet da s'informar e per quei duvra'ei neginas outras formalitads. Igl uestg giavischi da metter en uorden ils fatgs. Ils ulezis seigien senza dubi proprietad dalla pervenda da Pleiv e Morissen seigi ord giusta obligaus da pagar ils tscheins. La finala ha Huonder fatg la proposta:

«La delegaziun, en num dalla vischnaunca da Morissen, sedeclara prompta da pagar ils tscheins dils ulezis al plevon da pleiv sco tochen

dacheu culla speranza ch'igl uestg, sin fundament da quella declaraziun, concedi ad ella la totala dismembraziun da Pleiv.»

Sur Bisquolm ha susteniu la proposta, mo ils auters han buca vuliu entrar. Els han vuliu schar decider igl empren a tgi ch'ils ulezis e lur tscheins audien. Sin quei ha Huonder interrut las tractandas ed ei turnaus a Pleiv. Leu ha ina delegaziun da Pleiv aunc quella sera vuliu saver il resultat en tuts treis loghens, recumandond lur dretg sin tut quels ulezis a monsignur uestg.²⁴

Tgei ei succediu ordlunder? Nos acts avon maun tradeschan buca silba da quellas varts. Mo sco ei selai eruir indirectamein ein ins sequietaus pervia dils ulezis, ton en in sco en l'auter liug, mo senza che Morissen cedi dallas pretensiuns sils ulezis. Entuorn 1882 fussen ins a Vella – sco sur Fontana scriva – staus prompts da ceder a Morissen ina quarta ed era ina tiarza part sils ulezis, resp. dils tscheins, mo tscheusi levon ins u tut ni nuot.²⁵

Entuorn 1896 ha Morissen cumprau ils ulezis da Pleiv sin siu intschess. La radunonza calonda mars da quei onn ha decidiu «da dar giu alla Pleiv Villa il capital dils ulezis e da surschar alla suprastonza ed agl ugau da far empristar ils daners per pli bass tscheins.»^{25a}

Culla dismembraziun totala da 1907 ein ils ulezis vegni incorporai formalmein alla parvenda da Morissen, secloma gia la 5. determinaziun dil decret da dismembraziun dils 28. da december 1907: «Tuts fondos e beins ecclesiastics ch'existan da present ella veglia filiala dueien restar alla administraziun dalla nova pleiv da Morissen e dueien survir agl intend da lur fundaziun».²⁶

2. *Beins pervenda*

Tiels numerus fundaturs dalla pervenda enumerai ella emprema part (pg. 159–166) cumparan aunc ils suondonts fundaturs e nums da funs fatgs si alla pervenda, tenor igl urbari da 1697–1726:

²⁴ AEC mappa Pleiv, act dils 26. da december 1877, rapport da can. Huonder agl ordinariat, pg. 1–3 e 17–20

²⁵ AEC mappa Pleiv, Fontana, Pleiv alla canzlia episc. ils 24 da mars 1882

^{25a} AcM C 1.4, pg. 55

²⁶ Text dil decret da dismembraziun, stampaus en Folia Officiosa, pg. 49–51

Gerau Casper de Collenberg dat in toc èr, numnaus *Prau-cumin*, ella valeta da c. 70.-flurins. Mihèl Christ ha testamentau alla pervenda in toc èr vi *Naus*, c. 110 fl. Jacob Melcher ha regalau avon che murir in frust a *Stischias*, c. 50 fl. Barla Martin Marti Cabalzar ha dau in toc a *Mongias*, c. 80. fl.; Gion Martin Collenberg in frust a *Fargus*, c. 120. – fl. Mihèl Murezi Wolf Montalta in frust a *Stischias* ed a *Prau-cumin*, ensemen c. 120 fl. – Cavalier Wolf Montalta in toc a *Stischias*, c. 70. – fl. Balzer

Morissen viers nord-ost

Mattias Casperet in èr a *Cuptgias* c. 130 fl. Jöri Simon Wolf Montalta in èr a *Cuptgias* c. 100. – fl. – Ei suondan aunc enzacons fundaturs cun pli pigns importos.²⁷

Apparentamein era la pervenda fundada bein, mo saveva tuttina buca esser reha. Perinaga sur Gion Bistgaun Capaul selamenta pruamein dils pigns emoluments: «Ina pervenda cun bia gravitoris, 39 annuals sin funs che vegnan buca pagai, 18 curtaunas sal als paupers giu Pleiv, 60 fr. en daner ad onn per la scola, far sez sin siu quen la lenna cun tonta peina, mantener sez ils tetgs e baghetgs ni dar alla vischnaunca 34 fr. ad onn. Sis onns eis ei vegniu lugau nuot vid ils baghetgs e schliet schon vidavon, aschia che quest onn vai jeu stuii far pli bia spesa che quei che la

²⁷ ApM C 47, pg. 3–8

pervenda ha rendiu».²⁸ – Entuorn 1872 ha la suprastonza da vischnaunca calculau il salari annual dil plevon cun 505. – fr. inclusiv ils stipendis da messa.²⁹

3. *La casa pervenda*

Da sur Flurin Solèr di sur G.B. Capaul en sia empau malguessa cronica, ch'el seigi ius naven, 1861, perquei che la casa pervenda smanatschavi «da dar giu en muschnas.»³⁰ El sez fuva era da quei meini sur dalla casa.³¹ Il grond baghetg era segir buc el megler stan per habitar, denton franc aunc ina detga casa segnerila. La redunonza calonda mars 1862, che veva decidiu da baghiar baselgia nova, veva era concludiu d'ereger ina nova casa pervenda. Mo «seigi mai vegni plidau pli surlunder.»³² 1872 leva la vischnaunca vender beins pervenda per 20 000. – fr. per baghiar ina nova casa pervenda. La damonda era vegnida sustenida e recumandada da dr. Gion Barclamiu Arpagaus da Cumbel. Igl ordinariat ha lubiu quei sut las cundiziuns: 1. Ch'ei vegni furniu gratuit la lenna da brisch al beneficiat e 2. ch'ils capitals vegnien deponi segir e che la vischnaunca stetti buna persuerter.³³ Quellas cundiziuns han buca plashiu als da Morissen e perquei continuescha il protocol: « . . . sche eis ei suondau la damonda, vulein nus in Farrer sche stuein nus era haver ina habitaziun cunvenienta. Pia sut il sura datum concluda Morissen, ch'ei deigi sin primavera proxima vegnir reparau la casa e zuar tenor pareri da signur Baumeister Nescher, en secunda lingai fierer surora entochen sil quadrat e far il Tachstuhl tenor plan . . .»³⁴ Ins ei pia secuntentaus cun ina reparatura. 1893 ha la vischnaunca concludiu da schar far in niev plantschium per la stiva.³⁵ 1902 ei in plan, fatgs d'arhitect Coray per ina

²⁸ AEC mappa Pleiv, act senza datum, sur G.B. Capaul a canoni Battaglia.

²⁹ AEC mappa Pleiv, suprastonza Morissen alla curia episc. ils 8 da mars 1872

³⁰ ApM C 1, Cronica, pg. 1

³¹ ApM C 1, Cronica, pg. 3

³² ApM C 1, Cronica, pg. 7

³³ AcM B 10, 2, acts dils 8 e 22 da mars 1872. AEC mappa Pleiv, ordinariat alla vischnaunca da Morissen ils 22 da mars 1872 e AEC mappa Pleiv, dr. Arpagaus e cancelier episc. ils 14 da mars 1872

³⁴ AcM C 1.4, pg. 10 s.

³⁵ AcM C 1.4, pg. 43

nova casa buca vegnius acceptaus.³⁶ 1907, a caschun dalla elecziun da sur T. Derungs veva la vischnaunca concludiu da baghiar ins casa nova: «Dalla lenna dada ora 1907 dueien 30 plontas restar per diever da baghiar la casa pervenda . . . Settember, ils 8. concludiu da baghiar la casa pervenda da crap.»³⁷ Ordlunder ei vegniu nuot. Denton vegn venal ina casa da Rest Giusep e Gion Giachen Collenberg. La vischnaunca leva impegnar ils beins pervenda per cumprar quella, mo igl ordinariat ha buca lubiu, ha denton offeriu in emprést da 10 000.— fr. a 4% cun amortisaziun. La vischnaunca ha acceptau.³⁸ La casa ha custau cun las reparaturas rodond 13 000.— fr.³⁹ Entuorn 1917 vess il «casti» giu in cumprader per 1 500.— fr., mo la vischnaunca ha buca dau «mo per quei prezi».⁴⁰ Las redunonzas da calonda mars 1927 e 1928 surdattan da demontar il vegl baghetg «per segirezia da glied e tiers» igl emprém per 500.— fr. e lu en accord e lavur cumina.⁴¹ 1930 «surprendan Rud. Camenisch e Gieri Gius. Caduff da far giu la aunc restada miraglia entochen sils tschalèrs per la crappa che vegn ord quella miraglia . . .»⁴²

Ils 12 da schanèr 1941 concluda la vischnaunca da vender la casa pervenda e da baghiar ina nova sil plaz dil «casti».⁴³ 1940 vevan Cantun e Confederaziun empermess subsidis per baghetgs. Casper Antoni Blumenthal veva cumprau la casa veglia per 19 500.— fr. El decuors dils 1941/42 ei la casa nova vegnida eregida da Giach. Gius. Sgier da Lumbrein, scrivari/lennari e da Rest Giusep Cantieni, Vella, miradur. Subsidis cantunal e federal 4 050.— fr. Cuost total: 22 000.— fr.⁴⁴

³⁶ ApM C 1, Cronica, pg. 43

³⁷ AcM C 1.4, pg. 82 e Historia dalla pleiv da Morissen III. part pg. 79

³⁸ AcM C 1.4, radunonza dils 23 e dils 28 da november 1909

³⁹ AEC mappa Morissen, Jos. Vinc. Camenisch a uestg Georgius Schmid dils 9 da mars 1909

⁴⁰ AcM C 1.4, pg. 104

⁴¹ AcM C 1.4, pg. 137, 141

⁴² AcM B 10.1, contract dils 28 da december 1930

⁴³ AcM C 1.4, pg. 209

⁴⁴ ApM C 1, Cronica, pg. 47–49

IX. Scolaresser

1. La scola

Nies scolaresser rural ei naschius ord il *ravugl dalla Baselia*, buc ord quel dil stadi. Quei ei in fatg che sto e duei ina ga expressivamein vegnir notificaus. Per quei auda in capetel sur dil scolaresser era tier la historia d'ina pleiv.

Cura ch'ins ha entschiet a dar scola ed ir a scola a Morissen ei grev d'eruir. Segir eis ei denton ch'ils spirituals a Morissen ein dalla biala entschatta enneu s'empatschai dalla scola e han dau scola tochen 1847,⁴⁵ tenor il muster dalla schinumna «scola veglia» e quei senza ulteriura pagaglia, sipli per ina carga lenna da brisch.⁴⁶ Pér 1838 entscheiva il cantun a seprender en per la scola cun introducir in cussegl d'educaziun. 1846 ha el relaschau in uorden da scola, ina organisaziun scolara 1853 ed aunc inaga in niev uorden da scola 1859 cugl obligatori dad ir a scola. Naven dil 7. tochen il 15. onn. Il cuoz da scola han ins fixau 1859 sin 22 jamnas, 1867 sin 22 jamnas per 9 e 24 per 8 onns da scola, 1904 sin 26 e 28 jamnas. Dapli 1868 ha il cantun era promoviu scolas da perfecziun.⁴⁷ Ils scolasts vegnevan pagai culs tscheins da fondos da scola e schilunsch sco quei tunscheva buca stuevan ins far ina taglia sin mintga affon.⁴⁸ Plinavon segidava il cantun cun schinumnai «premis da scola». 1857 ha Morissen survegniu in tal da 250, 1859 da 100.— 1863 da 300.— e 1872 da 400.— fr.⁴⁹

Il vischinadi da Morissen veva gia 1846 concludiu da procurar per in *fondo da scola*. Surlunder scriva sur Tumasch Capaul (1833–1857): «Ils 20 da fevrer ha la vischnaunca danovamein dau in stausch. Avon onns gia

⁴⁵ ApM 59, pg. 4. Sur G.B. Capaul entscheiva sia gliesta dils scolasts cun la remarca: «Sunter ch'ils plevons han dau giu la scola al civil tenor il niev indrez . . .» l.c.

⁴⁶ Sur dil scolaresser vegl cump. G. Gadola, *Survista historica dil svilup dalla scola rurala catolica*, en *Gedenkschrift zum 25jährigen Bestehen des katholischen Schulvereins Graubünden 1919–1944*, 1945 pg. 66 ss. princ. 89–104

⁴⁷ *Histor.-biogr. Lexikon d. Schweiz III* 695 s. – Fr. Pieth, *Bündnergeschichte 1945*, pg. 457 s. – *Verhandlungen des Gr. Rates v. GR 1871*, pg. 151

⁴⁸ Fr. Pieth, *Bündnergeschichte* 458 e sutvart remarca 98

⁴⁹ AcM B 8.14 tiels onns appartenents e damondas per premis ACC XII 4 b. 53 dils 10 da schaner 1853, dils 6 d'avrel 1855, dils 22 da mars 1856 e dils 14 da fenadur 1856

veva la vischnaunca urbarisau in grond toc pastira e partiu quella en sorts u pendas e schau ina da quellas a mintga casada per diever. Quella radunonza ha declarau tut quellas pendas-Bual sco fondao da scola. Il tscheins annual da quels beins vegn duvraus per salarisar il scolast . . . la rendita annuala vegn schaziada sin 42. – flurins. Quei che manca vegn

Prefect
Gieri Giusep Montalta
1872 – 1964

la cumission da scola a remplazzar sin ina moda u l'otra»⁵⁰ 1848 muntava il fondo da scola a 840. – flurins e 1872 la summa da 5 700. – fr. capital.⁵¹

Sur dil scolaesser vegl a Morissen ha sur Gion Bistgaun Capaul schau anavos encual notizia el protocol da scola: «Ils spirituals da Morissen han dau cheu scola, senza la minima pagaglia auter che la

⁵⁰ AcM B 8.14 tiels 28 da mars 1848 e ACC XII Schule und Kultur 4 b 53, Thomas Capaul al cussegl d'educaziun Cuera ils 27 da fevrer 1848

⁵¹ Sco nr. 49 e 50

ordinaria da plevon. Ins mussava ils buchstabs abc suenter da bustiar e lu da leger en in cudisch d'uffeci per il pievel, digl uffeci da Nossadunna, uffeci da morts etc., sco era empau doctrina. Aber ils cudischs da doctrina eran da diversas ediziuns e perquei difficultus da far imprendder. Sriver e quens vegneva ei mussau sco nuot avon quest tschentaner et ei vegniu si empau da 1820 enneu. 1842 han las autoritads civilas entschiet a survegilar las scolas e da relaschar encual ordinaziun. 1846 eis ei vegniu elegiu ora in cussegl d'educaziun. Quel ha ediu ina scartira cun las ordinaziuns ed ils uordens dil cantun per la scola. Lu han ins fundau in seminari per instruir ils scolasts. 1859 han ins scumiau ora quellas ordinaziuns cun autras, che eran buca meglieras. Lu han ins ordinau en mintga vischnaunca in cussegl da scola. Quel era en emprema lingia premuraus dad augmentar il fondo da scola e dad ereger casas da scola. Era nosa vischnaunca ei sedada breigia per sia giuventetgna, aschia che en nies cumin eis ella la megliera scola da present (1860–62). Il cussegl da scola ha procurau ch'igl ei vegniu mess si sin las sorts da Bual in tscheins da 70 fr. ad onn per la scola.»⁵²

Entuorn 1860 *entschaveva* la scola l'emprema jamna da november e cuzzava entochen l'emprema d'avrel.⁵³ Alla fin digl onn scolar deva ei in sollemn examen sco ei vegn notificau per ils 11 d'avrel 1864: «Ei stau general-examen igl entir di en preschientscha dil cussegl da scola, dils geniturs e d'inescadin».⁵⁴ Igl onn 1864/65 han ins registrau in pli pign *success* en scola muort la fom: «ei la scola stada pli fata che auters onns, ils scolars eran plauns da sesenflar en scola . . . la fom, ina consequenza dallas duas tempiastas vegn ad esser stada la cuolpa da quella fatadad en scola».⁵⁵

Tiels *roms* da scola ordinaris deva ei lu era enqual novaziun tenor il temps. Aschia ha il cussegl da scola ordinau ils 21 da schaner 1864: «Agli signur scolast eis ei vegniu recumandau ed ordinau dad instruir e enten quintar tenor la nova lescha dalls Svizra peisa e mesira nova, ton en mesira da funds e da fein sco en la mesira cubica sco era la peisa da funds, sco era il metter crenas en funds e funds en crenas, la tschavera funds tenor mesira vedra e tenor mesira nova, il medem cun la tschuncheisma nova e

⁵² ApM C 59, pg. 1–3

⁵³ ApM C 59, pg. 9, 11

⁵⁴ ApM C 59, pg. 12

⁵⁵ ApM C 59, pg. 11

veglia; lur differentas partiziuns e relaziuns ina encunter l'otra enten mesirar fein etc.»⁵⁶

Entochen 1917 manteneva la vischnaunca mo *ina* scola. 1917/18–1930/31 *duas* scolas e lu tochen 1937 puspei mo *ina* scola. 1937/38–1951 puspei *duas* e 1951/52–1963 schizun *treis* scolas.⁵⁷ Duront quei davos interval dumbraivan las *treis* scolas da Morissen il suondont extraordinari diember da scolars per ses nov onns da scola:

1951/52	71 scolars	1955/56	98 scolars
1952/53	78 scolars	1956/57	107 scolars
1953/54	82 scolars	1957/58	105 scolars ⁵⁸
1954/55	95 scolars	1960/61	c. 90 scolars senza ils scolars dalla secundara. ⁵⁹

Scola da stad. Quella ei buca ina invenziun pér dad oz. Gia entuorn la mesadad dil tschentaner vargau sestentavan ins per ina tala. Scolas da stad ha ei dau a Mustér da gliez temps⁶⁰ ed a Sedrun⁶¹. A Morissen ha sur Gion Bistgaun Capaul entschiet 1863 cun ina tala, sco el sez raquenta: «Denton ha el aviart sez (G.B. Capaul) ina scola da stad e quei gratis *treis* tochen quater uras a di. Siu principal intend ei drizaus per occupar nizeivlamein affons lischens, cun mussar tudestg als mats, da leger als pigns, da bein viver a tuts. La scola da stad ha buca cuzzau gitg, ins permetteva buca ils affons a scola ed ha aschia saviu far pauc.»⁶²

Scola da repetiziun. Era dad ina tala han ins reflectau dil temps da Sur Gion B. Capaul ed ina «cumissiun predeliberonta» ein vegnida envidada en ils 19 da mars da quei onn en casa parvenda per «seconsultar sur da quei e tgei scola che fussi realisabla tier nus. Ina tala scola ei buca practicabla cheu muort il motiv, ch'ils affons ston u pertgirar ils tiers ni ir a luvrar tut il temps terren».⁶³

⁵⁶ ApM C 59, pg. 10

⁵⁷ Mira gliesta da scolasts sutvart

⁵⁸ AcM B 8.4 tiels 7. da zercladur 1851

⁵⁹ AcM B 8.2 per 1860/61

⁶⁰ Fidel Camathias. Il scolaresser da Mustér, Glogn 24, 1950 pg. 100 ss. princ. tier scola da stad, pg. 116

⁶¹ Ischi 43, 1957, pg. 95

⁶² ApM C 59, pg. 9

⁶³ ApM C 59, pg. 13. Davart la scola da repetiziun a Mustér mira Glogn 1950 pg. 116

Scola da perfecziun. La stad 1943 ha la vischnaunca concludiu dad introducir quella scola, numnadamein dus cuors da mintgin 45 uras culs roms tenor il plan cantunal. Ils cuors ein vegni salvai mo treis onns.⁶⁴

Scola tudestga. Paupra nies romontsch sch'ei fuss iu suenter la suna d'enqualin leu ils onns cuort avon la renaschientscha romontscha. Ins fuss staus prompts d'unfrir il romontsch e far scola mo tudestga, digl εμπrem onn naven. Tedleien tgei che la suprastanza da Morissen scriva al cussegl Pign 1865:

«Aulthonorai signurs, en special il cau catolic!

Els vegnan leider savens cun dolor ad experimentar la ignoranza che regia tier nus, aschia che beinencual suprastan da vischnaunca sa strusch scriver las necessarias caussas allas lud. autoritads cantunales e cheutras piteschan buca darar ils beins publics.

Per prevegnir e gidar empau ord quella munconza, vein nus sespruau da procurar ina buna scola da vischnaunca. Aber mo romontsch e mo 5 meins ad onn e nus experientein che nus vegnin buca a frida da cultivar nossa giuventetgna. Nus vein pia priu il conclus da procurar ina scola da stad ed unviern e zuar grad spir tudestg alla entschatta, essend quel il lungatg dominond en nossa cara patria. E perquei che nus vein ton bia paupra glied che sto bandunar la patria ed encurir fadigias per vegnir tier enzatgei egl jester. Mo ei maunca ils mettels a nus cheutier. Nus vein nies Farrer che ha luvrau tier quei intent e perfin, schegie ch'el ei sez paupers, seofriu da pagar 50 fr. ad onn per la scola da stad. Nus levan pia dumandar en confidanza, sch'ei seschass era sperar d'obtener in subsidi ord il fondo dil corpus catolic, ni da nies lud. Cussegl d'educaziun. Pertgei che nus pudessan realisar quella scola da stad ed unviern, sche sperassen nus in bien resultat, pertgei nus vein bials e frestgs affons cun bials duns. Mo senza empau agid eis ei buca segir che nus pudeien contonscher nossa fin.

Supplicond cun humilitonza da perdunar nossa libertad, perseveront cun tutta pli aulta e distinguida stema, signein nus sco lur pli attaschai Cliens en num dalla suprastanza.

Morissen, ils 5 d'avrel 1865. Joh. Rud. Caduff»⁶⁵

Schuobacheclers. Quella enconuschenta emigraziun d'affons giul «Schuob» duront il 19. tschentaner ha dau da panzar allas autoritads da scola.⁶⁶ Gia 1837 ei il cussegl grond sefatschentaus culla damonda da restrenscher igl ir giul Schuob. Mo las vischnauncas levan saver nuot da talas restricziuns ed aschia eis ei restau tiel vegl.⁶⁷ Mo prest, gia 1838, 1839 e 1840 relai il parlament cantunal tuttina certas ordinaziuns restringentas arriguard il viadi e las persunas che meinan ils affons.⁶⁸ Sin

⁶⁴ AcM B 8.8 tiels onns 1943–1946

⁶⁵ ACC XII 4 b 53, Gion Rudolf Caduff al cussegl pign, Cuera, ils 5 d'avrel 1865

⁶⁶ Arriguard ils schuobacheclers mira Linus Bühler, Die Geschichte der Bündner Schwabengängerei, en Bündner Monatsblatt 1975, pg. 105 ss. princ. 135

⁶⁷ Verhandlungen des Grossen Rates von GR, 1837, pg. 103

⁶⁸ l.c. 1839, pg. 49 s. e 1840, pg. 81

proposta d'Aluis Latour (Breil), 1862, ei vegniu scumandau ad affons sut 14 onns d'ir giul Schuob.⁶⁹ 1867 vegn lamentau el cussegl grond, che quei scamond vegni surpassaus. La polizia vegn incarricada da ver da cheu naven in egl aviert sils schuobacheclers e da renviar anavos tuts quels che seigien buca 14 onns vegls.⁷⁰

Tenor il protocol da scola ein naven dils 1817–1849 24 buobs da Morissen stai giul Schuob.⁷¹ 1862 ha il cussegl da scola racumandau da buca schar ir affons giul Schuob avon che la scola fineschi. Sut ils 13 da mars 1862 rapporta il protocol da scola: «Biars scolars ein i a Schwob». Igl atun da quei onn ha la scola entschiet ils 5 da november cun 38 scolars «essend ils Svobs buca tier aunc».⁷² 1866 entscheiva la scola ils 6 da november cun mo 28 affons, «plirs eran absents el Schwob».⁷³ Tenor in rapport digl inspectur da scola, Murezi Blumenthal, vevan ins lubiu a Morissen ad ina mattatscha da 10 onns dad ir giul Schuob avon che la scola fineschi. Il cussegl pign ha castigiau la suprastanza cun 5. — fr.⁷⁴ Il «Cussegl d'educaziun» ha incarricau 1871 ils inspecturs da scola d'intercurir e tgisar cass nunlubi.⁷⁵

Scola da lavur manila. 1863 vegn introduciu ina scola da lavur manila per las mattatschas et «obligau da frequentar quella tochen ils 15 onns.» «Cattau per scolasta Maria Ottilia Collenberg da Morissen per siu salari da 12. — francs per quei onn.» Sur G.B. Capaul fa cheutier aunc la remarca ch'el hagi da quels 12. — pagau ord siu agen sac 7. — francs.⁷⁶ Pér 1866 nota il protocollist: «La scola da lavurs feminilas ei surdada quest onn a Mariuschla Montalta, la quala tegn scola en casa sia cun tut fliss».⁷⁷

Gimnastica. Ils 14 da mars 1884 ha il cussegl da scola concludiu: «da schar dar als buobs exercecis gymnastics».⁷⁸

⁶⁹ l.c. 1862, pg. 19 s. e 25. Mistral Giachen Giusep Foppa da Vignogn leva sbassar la vegliadetgna sin 12 onns. Il cussegl ei buca entaus.

⁷⁰ l.c. 1867, pg. 69 s.

⁷¹ ApM C 58, pg. 41

⁷² ApM C 59, pg. 7 s.

⁷³ ApM C 59, pg. 12

⁷⁴ AcM B 8.16, il cussegl pign Cuera alla suprastanza da Morissen ils 14 ed ils 23 da fenadur 1878

⁷⁵ Verhandlungen des Gr. Rates 1871, pg. 151 s.

⁷⁶ ApM C 59, pg. 10 s.

⁷⁷ ApM C 59, pg. 13

⁷⁸ ApM C 60, protocol da scola, pg. 4

2. La casa da scola

Entochen 1856 vegn ins ad haver dau scola en casa-parvenda, ils davos onns denton en ina casa privata. Il cussegl d'educaziun a Cuera veva censurau recentamein questa relaziun ed intimau da baghiar in local da scola. «Las interrupziuns che l'instrucziun sto haver cun esser la scola ensemen cun cussadents dalla casa e schizun cun animals-casa pretenda urgentamein la conquista d'ina agen local da scola.»⁷⁹ Ils 19 da mars 1856 ha la vischnaunca concludiu da baghiar ina casa da scola sil fundament d'ina casa ruinusa da Balzer Montalta ch'ins ha cumprau per 80 renchs.⁸⁰ La casa nova ha custau tenor ins 880. — fr. cul subsidi cantunal da 350. — fr.⁸¹ Ina outra fontauna denton indichescha 1921. — fr.⁸² e cura ch'ei settractava da dumandar a Cuera per in subsidi, ha ella custau 2 380. — fr.⁸³ Ins veva fatg bia lavur cumina, quintada pér el secund ni tierz calcul. Il protocollist scriva: «Treis umens, mintgin cun in pèr bos cun aunc zacons umens ein stai vi Pitasch per miserar giu e metter vid la resgia quels larischs . . . giu d'Isla ein stai, era per larischs . . . ed egl uaul da vischins e pinau ils larischs liungs e treis da schlondas. Auters ein stai per arschella, mescal, derschuns, sablun e tuva. Auters han tratg neutier la lenna e la crappa.»^{83a}

Entuorn 1898 selamenta igl inspectur da scola, Giohen Disch, sur da quei «caset d'utschals» d'ina scola. Sutèn seigien parlars segnivai en e savens seigi la stiva da scola plein fem da stenscher. Sut squetsch dil departement ha il vischinadi concludiu ils 25 da zercladur 1899 da baghiar ina casa da scola e da parvenda en in baghetg.⁸⁴ La casa da scola veglia era patertgada sco casa pauperila.⁸⁵ Il settember 1900 veva la

⁷⁹ ACC XII 4 b 53, Cussegl d'educaziun, Cuera al cussegl da scola Morissen ils 13 da zercladur 1855

⁸⁰ AcM B 8.20 ils 19 da mars 1856

⁸¹ ApM C 58 e C 59, pg. 2

⁸² AcM B 8.20, nota 1856 senza datum

⁸³ ACC XII 4 b 53 Sur T. Capaul, Morissen al cussegl d'educ., Cuera ils 26 da november 1856

^{83a} AcM B 8.20, in fegl liber cun notizias sur dil baghiar la casa da scola 1855/56

⁸⁴ AcM B 8.21, departement d'educ. al cuss. da scola Morissen dils 3, 17 e 24 da zercladur e dils 6 da fenadur 1898 e dils 24 da matg, dils 17 e 28 da zercladur 1899. — ACC XII 4 b 53, brevs dils 3, 6 e 22 da zercladur 1898

⁸⁵ ACC XII 4 b 53, Jos. Vinc. Camenisch, Morissen al dep. d'educ. ils 12 e 25 da zercladur 1899

regenza gia approbau il proiect.⁸⁶ Ord il niev plan ei tuttina daventau nuot ed ins ei sulettamein secuntentaus cun ina pli gronda reparatura dalla scola veglia cun in cuost da 5 383. — fr.⁸⁷

Cun arver duas scolas 1917/18 han ins stuiu secuntentar cun in local en ina casa privata e 1919 ei ina nova stanza da scola vegnida baghiada ora giubas ella casa veglia.⁸⁸ 1943 eis ella vegnida ingrondida cun sia part dadò. Cuost 39 393. — fr.⁸⁹ Ils 10. d'october han ins inauguru ella cun ina fiastetta.⁹⁰ — 1953 ha il vischinadi eregiu ina nova casa da scola sur la cascharia cul plaz da giug existent.

3. *Ils scolasts*

La paga. Alla entschatta dalla scola nova, els onns curonta e suandonts da tschei tschentaner vegnevan ils scolasts «pladi e marcadai» sgurtigiond vid la paga, sco ins pladescha il cavrèr. 1865 vegn Crest Antoni Alig da Surrin pladius per 200. — fr. e da quels 25. — fr. «en remessa».⁹¹ 1868 ha el survegniu 20. — fr. dapli, ha denton schau 40. — fr. alla baselgia nova.⁹² Mo era quels 220. — fr. eran per ina pintga vischnaunca memia bia «essend ch'il cuoz da scola ei vegnius augmentaus sin 24 jamnas ei nosa vischnaunca buca el cass da saver corrispunder alla paga minimala dil scolast, tonpli ch'il diember da scolars ei ius anavos sin 25 e divers da quels ein buca il cass da pagar il daner da scola, essend ch'els ston viver dalla almosna . . . supplichein nus il lud. cussegl d'educaziun per in subsidi . . .»⁹³ — Il contract cul scolast da 1869/70 secloma:

Accord. 1869, ils 24 d'october en Morissen ei daventau il sequent accord: Ha la lud. vischnaunca da Morissen marcadau per scolast il signur Gion Tumasch Tschuor per la scola d'unviern 1869/70 e zuar

⁸⁶ AcM B 8.21, Cussegl pign alla vischnaunca da Morissen ils 14 da settember 1900

⁸⁷ ACC XII 4 b 53, Jos. Vinc. Camenisch al dep. d'educ. ils 27 da dec. 1904

⁸⁸ ACC XII 4 b 53, Jos. Blumenthal, Morissen, al dep. d'educ. ils 14 da schaner 1920

⁸⁹ ApM C 1, pg. 51

⁹⁰ ApM C 60, tiegl onn da scola 1943/44

⁹¹ ApM C 59, pg. 12

⁹² ApM C 59, senza pagina, tiels quens da 1868

⁹³ ACC XII 4 b 53, Gion Rudolf Caduff/Anton Blumenthal, Morissen agl inspectur da scola a Surcasti, ils 20 da dec. 1868

per la pagaglia da fr. 175. — marcadau e 25. — fr. remess e mira per loschament sco era menar en da Glion siu ton uorden . . .»⁹⁴

Il settember 1871 ei Crest Giachen Montalta vegnius marcadaus dil cussegl da scola per 220. — fr, sut la cundiziun ch'el stoppi dar 5 meins e miez scola sch'ei vegni giavischau dil cussegl da scola.⁹⁵ 1875 e 1880 han scolast Arpagaus e scolasta Cavelti survegniu in salari da 340. — fr.⁹⁶ La paga crescha mo plaunsiu. Aunc 1909 retergeva Jos. Vinc. Camenisch per 26 jamnas e 33 uras l'jamna mo 600. — fr. inclusiv «la contribuziun federala».⁹⁷

Da gliez temps vegneva il scolast salarisaus ord ils tscheins dils fondos da scola e quei che muncava vegneva tagliau sils affons. 1868 per ex. vevan ils affons da Morissen da pagar 2.83 fr. per in «daner da scola» — Pli baul muntava quei daner da scola sin 1–2 fr. per affon.⁹⁸

Il cussegl d'educaziun deva era subsidis, denton fetg spargnusamein. 1856 ha il president dil cussegl da scola, curat Tumasch Capaul, duman-dau per in subsidi culs suondonts plaid: «La lescha prescriba ina paga el scolast da minimal fr. 150. — Nies fondo da scola denton relai mo in tscheins da 71. — fr. Il salari da nies scolast munta sin 127.50. La vischnaunca ei surcargada. Dad alzar il daner sils scolars ei buca cussegleivel. Nossa supplica . . .»⁹⁹

L'elecziun dil scolast daventava tras il cussegl da scola tochen 1923. Da cheu naven stueva igl elegiu aunc vegnir presentaus alla vischnaunca per approgaziun.¹⁰⁰ Dapli 1940 vegn il scolast elegius tras la vischnaunca.¹⁰¹

Entochen 1917 ha Morissen giu mo ina scola, tochen 1931 duas, tochen 1936 puspei mo ina, 1937 duas e 1952–1963 treis scolas.¹⁰² 1963–71 duas scolas. 1971 coordinaziun cun Cumbel, ina scola.

Giubilaris. Cura che Giusep Vincenz Camenisch veva dau 40 onns scola, da 1888/89–1928/29, ein ins seregurdaus da ses merets en favur da

⁹⁴ ApM C 59, accord dils 24 d'oct. 1869

⁹⁵ AcM B 8.3, accord dils 3 da sett. 1871

⁹⁶ AcM B 8.14, 1875/76 e 1880/81

⁹⁷ AcM B 8.2, onn 1909. — Arriguard la paga dils scolasts mira Il Glogn 1953, pg. 8 s.

⁹⁸ ApM C 59, pg. 14

⁹⁹ ACC XII 4 b, 53, Thomas Capaul, Morissen al cussegl d'educ., Cuera, ils 26 da nov. 1856

¹⁰⁰ ApM C 60, pg. 18

¹⁰¹ ApM C 60, buca paginau, onn 1940/41

¹⁰² Seresulta ord la gliesta da scolasts

vischnaunca, scola, cant ecclesiastic e profan, tras ina festividat, ils 14 d'avrel 1929.¹⁰³ Pér 1932, suenter 44 onns scola, ha el resignau.¹⁰⁴ Ina fetg semeglionta activitad en favur da vischnaunca, scola, pil cant, per la pleiv e pil cumin, ha signur mistral Balzer Martin Collenberg demussau. El ha dau scola da 1933–1976. A caschun dalla fiasta dalla inauguraziun dalla baselgia niev restaurada ils 27 da fenadur 1975 han ins commemorau la meriteivla persuna.¹⁰⁵

*Gliesta dils scolasts.*¹⁰⁶

1. 1848 Scarvon Hercli Antoni Montalta, da Morissen
2. 1849–51 Gion Murezi Blumenthal, da Surcasti
3. 1851/52 Wellinger, da Schluein
4. 1852–54 Gion Crest Albin, da Tersnaus, habit. en Val
5. 1854/55 Gion Gieri Deda (!), da Cumbel
6. 1855/56 Gion Battesta Capaul, da Morissen, habit. a Sevgein
7. 1856–58 Gion David Cadieli, da Sagogn
8. 1859–62 Gion Giusep Cadieli, da Sagogn
9. 1862/63 Fidel Antoni Cadieli, da Sagogn, habit. a Zezras
10. 1963–69 Crest Antoni Alig, da Surrin
11. 1869/70 Gion Tumasch Tschuor, da Rueun
12. 1870–73 Crest Giachen Montalta, da Morissen
13. 1873/74 Mengia Derungs, da Ladir
14. 1874–79 Giachen Arpagaus, da Cumbel
15. 1879–84 Ursula Cavelti, da Sagogn
16. 1884–86 Giachen Arpagaus, Cumbel
17. 1887–1932 Giusep Vincenz Camenisch, Morissen¹⁰⁷
18. 1917–19 Giachen Brenn, Glion, scola superiura
19. 1919–28 Anton Derungs, Surcasti, scola superiura
20. 1928–31 Placi Giger-Berther, da Medel a Mustér
21. 1932/33 Paulin Camenisch, Morissen

¹⁰³ ApM C 60, pg. 34. – Gasetta Romontscha 1929 nr. 17

¹⁰⁴ ApM C 59, pg. 46

¹⁰⁵ Gasetta Romontscha 1975 nr. 63

¹⁰⁶ Nua ch'ei vegn remarcau nuot auter, ein ils nums pri dalla gliesta en ApM C 59, pg. 4–6 e C 60, pg. 16

¹⁰⁷ ApM C 59, pg. 4–6 e C 60, pg. 18, 19, 34, 42, 46, 49, 51, 59

22. 1933–76 Balzer Martin Collenberg, Morissen¹⁰⁷
23. 1937–66 Battesta Camenisch, Morissen¹⁰⁷
24. 1952–59 Balzer Fontana, Cumbel, 3. scola¹⁰⁸
25. 1959/60 Seminarist
26. 1960/61 Augustin Candinas, Surrein, 3. scola¹⁰⁸
27. 1961–63 Glieci Blumenthal, Morissen¹⁰⁸
28. 1966–71 Rudolf Collenberg, Uors
29. 1976– Reto Derungs, Camuns, a Vella

Dallas scolastas da lavur manila vein nus ord tschei tschentaner mo paucs nums: 1863 Maria Ottilia Collenberg, 1866 Mariuschla Montalta, 1884 Anna Barla Blumenthal.¹⁰⁹ Tochen 1908: Eufemia Collenberg, Mengia Nesa Collenberg, Maria Barla Riedi-Caduff. 1908–23 Frena Derungs da Vignogn, sora da sur Tum. Derungs, 1923–32 Anna Lisabet Caduff, 1932–39 Mengia Nesa Collenberg-Montalta, 1939–62 Mengia Seppa Collenberg, 1951/52 Maria Catrina Casutt, sora da sur Carli Casutt, 1962–65 Mengia Derungs da Surcasti, 1965–73 Maria Heisch, Cumbel, dapli 1973 scola a Cumbel: Rita Tanno da Vella.¹¹⁰

¹⁰⁸ AcM B 8.2 onns 1951/52, 1959/60, 1960/61

¹⁰⁹ ApM C 59, pg. 10, 12 e ApM C 60, pg. 9

¹¹⁰ Tenor indicaziuns da mistral Balzer Collenberg.

X. Fatgs da vischnaunca

1. Relaziuns culla vischinonza

Denter ils dus vischinadis da *Surcuolm* e *Morissen* ha ei regiu duront tschentaners dispetas e sesburitschidas che s'inflammavan, tschessavan e turnavan regularmein. Dalla differenza e pasch da 1480 vein nus referiu.¹¹¹ Da tractar tut quels fatgs en detagl menass memia lunsch per ina historia dalla pleiv. Per quei allegescha igl autur en quest connex mo in per tratgs en caussa.

1488 ei vegniu ad ina nova cunvegnientscha, pervia dil posses e gudiment dallas pastiras e dils cuolms.¹¹² Per haver fatg ord la pastira a *Crusch* sper s. *Carli* ina acla alla pervenda, ha *Surcuolm* fatg process encunter *Morissen* entuorn 1727.¹¹³ El medem temps sescauldan ins pervia d'in cumpromiss dils 23 da zercladur 1727 en caussa dretg da burgheis, che *Surcuolm* veva dau senza salidar il vischinadi da *Morissen*.¹¹⁴ Ei mava denton era pervia «da dus cuolms (*Bual* e *Crusch*) fatgs da *Morissen* ord pastira ed applicai alla pervenda» e pervia da «seser en civil dretg». *Surcuolm* leva esser representaus ulivamein. Plinavon setractava ei dalla terasada, pasculaziun e gudida cumina da lur cuolms communabels, da dretgs e pendenzas da pastiras. La suprastonza veva admoniu las parts da secumponer amicablamein. Sin quei han ellas fatg in cumpromiss ils 26 d'avrel 1728. Ed ina dertgira da cumpromiss ha decidu, sut datum dils 19 da matg 1728, ch'ei hagi da star tier quei cumpromiss e quei ei, cuort resumau: *Surcuolm* sa recepir novs burgheis, senza salidar *Morissen*, schilunsch sco ils novs burgheis gaudan mo atgnas gudidas da *Surcuolm*. Ils cuolms fatgs ord pastira, dueien restar alla pervenda, essend «che quei ei mess tier il survetsch da *Diu*». *Surcuolm* duei ver la tiarza part dil dretg «da seser» sco han auters vischinadis da nies cumin». Il *Cuolm Cumin* astga buca vegnir pasculaus da tiers da casa tochen la scargada. Pils cuolms cumins duei vegnir fatg mundi igl 1. da zercladur. Sin la prada cumina ha *Surcuolm* da far neginas

¹¹¹ Mira: Historia dalla pleiv da *Morissen* 2. part, pg. 114–116

¹¹² AcM, documents, contracts, acts 1480–1803, nr. 16, copia da l' 82 d'in document da 1488. – ApM C 58 pg. 6

¹¹³ Mira Historia dalla pleiv da *Morissen*. I. part pg. 161

¹¹⁴ Mira Hist. pleiv da *Morissen* II. part, pg. 128

pretensiuns enviars Morissen. Surcuolm po pascular las nuorsas silla prada cumina da Morissen tochen otg dis avon calonda zercladur. Il cumpromiss ei vegnius sigillaus cul sigil dil cumin grond dil mistral regent Otto de Mont.¹¹⁵

Demai che la caussa ruassava buca dil tut, eis ei vegniu a novas cunvegrientschas 1780, 1792, e 1797 e 1803 ils 2 da fenadur cun pli

Sergent e mistral
Gion Giusep Collenberg
† 5. III. 1821

precisas determinaziuns dalla expansiun e dils cunfins dil Cuolm Cumin e dil diever dalla pastira, denton cun confirmar la brev dils 26 d'avrel 1728.¹¹⁶ La greva carplina dils onns 1851/52 vegn decidida ils 4 d'october 1852 culla sentenza: «Il dretg da pasculaziun da Morissen sils cuolms da Luven vegn cumpraus ora per 6 000.— fr.¹¹⁷

1874 dat ei novas burasclas sut il Mundaun che cumparan tochen avon la dertgira cantunala e sestraien onns en ed onns ora. Ina radunonza dil fenadur 1882 concluda da cuntinuar il process cun Surcuolm tier la dertgira cantunala.¹¹⁸ Tenor in studi en caussa da prefect Gieri Giusep Montalta, cumparius en «Casa paterna» 1944/nr. 19/20, ha ina decisiun

¹¹⁵ AcM, doc. contracts acts 1480–1803, nr. 14, acts dils 26 d'avrel 1728

¹¹⁶ Liug citau, nr. 19, orig. purgameina, datum 2 fen. 1803. – ApM C 58, pg. 6

¹¹⁷ ApM C 58, pg. 6

¹¹⁸ AcM C 1.4, pg. 29. – ApM C 58, pg. 8

dalla dertgira districtuala dils 28 da schaner 1895 concludiu la veglia dispeta da pasculaziun sut il Mundaun e perquei lein nus bandunar quei lungurus tema.

Sur dalla dispeta denter il vischinadis *Cumbel* e Morissen da 1863 lein nus secuntentar culla notizia da sur Gion Bistgaun Capaul, inscretta en sia cronica: «Ils da Cumbel schavan pascular las vaccas da casa si S. Carli sin pastira da Morissen. Suenter dus onns uiara cun bia insultas che vessan prest menau ad in process d'ingiurias, eis ei entras mediaziun da sur canoni Fontana a Pleiv vegniu ad ina cumposiziun pacifica.¹¹⁹

2. *Vias ed uauls*

Vias en vischnaunca. Igl onn 1731 alla radunonza da calonda mars ha la vischnaunca da Morissen priu in generus conclus. Ils vischins han concludiu unanimamein «da far novas e meglieras vias per menadiras da menar neutier il fretg che stueva vegnir purtaus neutier». Per quei intent ei vegniu elegiu ina cumissiun. La radunonza ha dau a quella cumpleina fidonza: «E quei che quella decida, tier quei duei ei star». La cumissiun ha schau far las suondontas vias:

1. Naven dalla casa dils artavels da Giuli Rudolf Capaul tochen Plutiala sper igl ulezi da Pleiv, 7 peis lad.
2. Naven dalla medema casa tochen on Mongias spel bein da Hertli Blumenthal, 7 peis lad, lu da Pultè giu tochen Florazas tier la muschna, 6 peis lad.
3. Naven dalla medema casa da Muns giu entochen Lamens spel bein dil meister Caspar Caduff da Cumbel.¹²⁰

La via da Lumnezia. Alla radunonza da vischnaunca dils 2 d'avrel 1871 settractava ei dad approbar il project dalla via nova da Lumnezia. Dils 30 presents han 28 votau persunter e dus encunter. Ils per la via han annexau, che la via «survegna la lingia naven da Cumbel enasiviars encunter il mulin e da Cuschnaus en».¹²¹

¹¹⁹ ApM C 1, pg. 9

¹²⁰ AcM, doc. contracts, acts 1480–1803, nr. 15, orig. purg., sigillau cul sigil da cumin da mistral Gion Arpagaus da Cumbel.

¹²¹ AcM C 1.4 pg. 7

Via da Cuschnaus. La via veglia da Cumbel a Morissen menava suenter la val da Mulin enasi agradsi tochen el vitg. Cheu stuevan cavals e bos suar da runar siado lenna, sablun e material da baghiar e beinenqual pedunz cun greva purtadira fageva quella via dil Calvari. –

Caplut da S. Roc cun il bi uaul digl Escher

Suenter che la via da Lumnezia ei stada collaudada 1878 tochen Vella, veva nies vischinadi dil pli basegns d'ina comunicaziun cun la via da vallada e quei a Cuschnaus. En quei senn ei la suprastanza era immediat seviulta alla regenza ils 7 da mars 1878.¹²² Ei mava denton plaun. Diesch onns han ins schau spluntar a Cuera. Ins crei buca nuidis quei che nies cronist Gion Rudolf (1964) scriva: «Cavalier G.M. de Collenberg ha instanziau tier las autoritads da baghiar la via nova, ha denton stoviu far

¹²² ACC Strassenwesen VIII 10 n 2.53, G.B. Collenberg, Morissen al Cussegl pign ils 7 da mars 1878

in pagament ordavon ch'ella vegni fatga . . .»¹²³ Ils 4 da settember 1888 ei la nova via da Cuschnaus vegnida collaudada.¹²⁴ Custau ha ella 7 372. — fr. Da quei ha il cantun pagau 4 789. — fr.¹²⁵ Tenor nies cronist Caduff ha cavalier G. Murezi de Collenberg pagau ord siu sac la quota dalla vischnaunca, numnadamein 3 694. — fr.¹²⁶

Pervia dil manteniment dil toc via sin territori da Vella dat ei prest difficultads cura che Morissen pretenda che Vella mantegni quei tschancun via.¹²⁷ Mistral Rest Antoni Solèr communichescha igl 1. d'avrel 1890 alla regenza ch'el vegli empruar d'intermediar denter las duas vischnaucas, denton cun pintga speranza «cun quels tgaus dirs».¹²⁸ La differenza cuozza aunc siat onns. J.B. Collenberg rapporta 1897 giu da Morissen alla regenza, che Vella refuseschi da mantener il tschancun via ed era dad acceptar ina subvenziun cantunala persunter. Tgi seigi atgnamein obligaus da mantener quei toc via? Per sliigar quella damonda hagi ins a sias uras incarricau dr. Augustin Condrau, che hagi denton schau la caussa pendentia. Cun major Solèr, la primavera vargada, alla uatga el liug, seigi era buca reussiu.¹²⁹ Capoinschenier J. Darms a Glion ha inoltrau alla regenza in pareri en disfavour da Morissen, che hagi baghiau e retschiert subsidis e pagau l'entira via senza salidar Vella. La regenza ha lu refusau il recuors da Morissen.¹³⁰

Igl uaul da S. Carli. Sur da quel ha prefect Gieri Giusep Montalta scret in extendiu tractat.¹³¹ Ordlunder resumein nus mo il pli impurtont. Professor dr. Arnold Escher da la Linth († 1872) ha relaschau tras legat la summa da 15 000. — fr. per interess e basegns forestals en paupras vischnaucas. L'ulteriura disposiziun dils daners ha el surschau alla societad svizra da cuminetel (Schweizerische Gemeinnützige Gesellschaft). Quella ha applicau ina tiarza dalla summa alla vischnaunca da

¹²³ ApM C 58, pg. 34 s.

¹²⁴ ACC Strassenwesen VIII 10 n 2.53, 4. sett. 1888

¹²⁵ Liug cit., rapport dil cau-inschenier Fr. Salis dils 18 sett. 1888

¹²⁶ ApM C 58, pg. 35

¹²⁷ ACC Strassenwesen VIII 10 n 2.53, J. de Mont al Cussegl pign ils 27 d'oct. 1890 e cau-inschenier Fr. Salis al Cuss. pign ils 26 d'oct. 1890

¹²⁸ Liug cit., Solèr al Cuss. pign 1. avrel 1890

¹²⁹ Liug cit., J.B. Collenberg, Morissen al Cuss. pign ils 24 da matg 1897

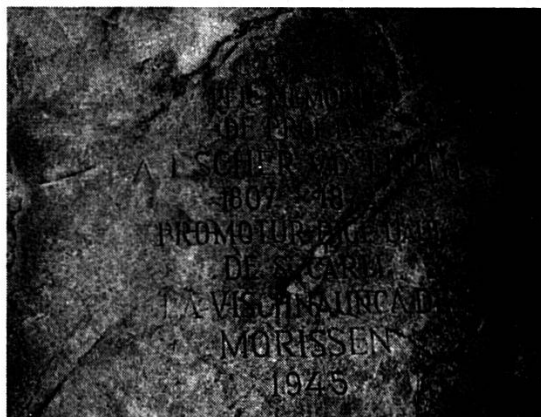
¹³⁰ Liug cit. J. Darms, Glion al departement da baghiar Cuera ils 6 d'avrel 1897 e decisiun dil departement dils 14 da fenadur 1897

¹³¹ Der Escherwald bei St. Carl, Gemeinde Morissen, en Bündner Monatsblatt 1923, pg. 33–43

Realp UR, ina tiarza a Münster/Geschinen VS ed ina tiarza per ina plontaziun a S. Carli/Morissen. Cun agid dalla Confederaziun han ins plontau cheu 208 000 plontinas, 70% pegns, 16% larischs e 14% schiembra egl importo da 17 250.– fr. La Confederaziun ha pagau 75%. Las lavurs, sin ina altezia da 1600–1750 sur mar, ein succedidas denter 1874 e 1889. Oz eis ei in bi uaul.

Il crap digl Escher
sper via a S. Carli cun igl
uaul digl Escher

Il crap digl Escher
Per memoria
de prof. dr.
A. Escher V. D. Linth
1807 – 1879
Promotur digl uaul
de S. Carli
la vischnaunca de
Morissen
1945

Il crap digl Escher. Sper via a S. Carli, spel caplut da S. Roc, regorda in grond, massiv crap da pliras tonnas al grond benefactor Conrad Escher dalla Linth. Igl imposant bloc erratic ei vegnius menaus cun grond inschign giu da Plaun Campials. Sin iniziativa da prefect Montalta ha la cumpignia da mats exequiu l'ovra ed organisau si S. Roc ina fiasta populara cun produenziuns da cant e survetsch divin ils 26 da matg 1947.¹³²

¹³² ApM C 1, pg. 53. cump. era Gasetta Romontscha 1947 nr. 21 e 23

3. Da quei e da tschei

Pleiv e vischnaunca eran ina ga in esser. Fatschentas ecclesiasticas e politicas vegnevan tractadas e concludidas ella ina e medema radunonza da vischins. Il paragraf 5 dalla «Organisaziun da vischnaunca» da 1867, «tenor ordinaziun digl aultludeivel Cussegl Grond dils 17 da zerl. 1865» secloma: «Il president duei ver queitau ch'ei vegni mintg'onni teniu ina radunonza generala . . . da calonda marsa, tier la quala duei mintg'onni vegnir elegiu ils ugaus tier scadina administraziun, dus ugaus spenda, dus ugaus baselgia, dus ugaus pervenda, dus ugaus pils capitals da vischnaunca, commissiun ed igl ugau d'uau et il cussegl da scola per treis onns». Sco cau dalla pleiv ageva adina il president da vischnaunca.¹³³ Aschia aunc 1949. Da calonda mars 1950 ha la radunonza spartiu fatgs politics da quels da pleiv. 1951 ei igl uffeci d'ugau da spenda – spenda ina instituziun ecclesiastica – vegnius tschentaus els mauns dil president da vischnaunca. La spenda vegn ussa numnada «pauperesser». 1957 vegn igl ugau da spenda numnaus «ugau pauperil».¹³⁴ – Sco a sias uras la scola dad oz, aschia ei era igl actual uffeci pauperil naschius ord il ravugl dalla Baselia.

Duers feudals svaneschan. Cuort suenter la revoluziun franzosa svaneschan dapertut ils davos rests dad instituziuns feudalas. A Morissen possedavan ils de Mont/Schluein, mistral Antonin Schorsch ed Anton Blumenthal certs tscheins perpetens ch'els e lur antenats pretendevan da ver gudiu adina e nundispubablamein. Entuorn 1793 han ils debiturs entschiet a snegar tuttas contribuziuns. Ina sentenza giudiziala ha constrenschiu els al pagament, mo ils renitents han smanatschau da s'opponer culla forza en cass ch'ins vegli exequir quella sentenza culla forza. Ils crediturs ein lu stai necessitai da vender lur dretgs, 6 renschs per curtauna, valuta da Cuera.¹³⁵

Il diember d'habitonts dil vitg svariescha denter 170 e 300. Gion Rud. Caduff notificescha denton 337 habitonts pigl onn 1848.¹³⁶ Ina outra statistica muossa il suondont diember: 1808 233 olmas, 1835 293,

¹³³ AcM C 1.4 pg. 1

¹³⁴ AcM C 1.4, pg. 279 e 286 s.

¹³⁵ AcM, doc. contracts, acts, 1480–1803, nr. 28, dat. 30 da mars 1801, orig.

¹³⁶ ApM C 58, fegl senza datum, remarca da Gion Rud. Caduff

1850 250, 1888 169, 1910 185 e 1970 238 olmas.¹³⁷ Ina appariziun persezza ei la perioda da 1941–1953 cun las extraordinarias biaras naschientschas, 162 en 13 onns, repartiù aschia:

1941	11 nasch.	1945	15 nasch.	1949	12 nasch.
1942	8 nasch.	1946	9 nasch.	1950	8 nasch.
1943	10 nasch.	1947	24 nasch.	1951	17 nasch.
1944	13 nasch.	1948	12 nasch.	1952	11 nasch.
				1953	12 nasch. ¹³⁸

Cussegl da vischnaunca. 1875 han ils vischins introduciu in cussegl da vischnaunca cun 9 commembers e cun las suondontas cumpetenzas: «da sez giudicar caussas da pintga impurtonza, sco per exempel il cargar la pastira, cattar pasturas ed autras semegliantas caussas annualas . . .»¹³⁹

Taglia communal. Gia ad uras ha la vischnaunca procurau per entradas fiscalas, aschia ils 15 da matg 1672. Per cumprar in bov stuevan ins pagar 6 bluzghers, per in cavagl ina mesa cruna, in vadi treis bl. Ina mesa cruna paga taglia tgi che tegn ina vacca pil latg a casa, ina cruna per in armaul prius si.¹⁴⁰ 1856 concluda la radunonza calonda mars era ina *taxa per maridar*: «Femnas che maridan ord vischnaunca, sco era dus personals che semaridan en vischnaunca dueigien pagar ina taxa da frs. 5.—. Quei dueigi vegnir pagau avon che vegnir tier il stan da lètg. Femnas jastras che maridan e vegnan en vischnaunca ston pagar ina taxa da frs. 34.—¹⁴¹

Paupra gliend deva ei lu biara e beinenqualin stoveva viver cun ir a rugond «peramurdiu». In Rest Martin Blumenthal, pupratsch, ei morts sin via encunter Falera cun ir a rugond, 1817. Tschun onns pli tard notificescha il cudisch da morts puspei in Wolfgang Montalta, morts anetgamein sin via a Cumbel, mond per l'almosna.¹⁴²

Cun *Sanitad e higiena* steva ei era buca bein aunc el 19. tschentanner.¹⁴³ Contas mummas murevan en pigliola. Ina eglia da els cudischs da

¹³⁷ Alexander Pfister, en Annalas SRR 29, 1914 pg. 91

¹³⁸ ApM, cudisch da battens

¹³⁹ AcM C 1.4, pg. 14 s.

¹⁴⁰ AcM, doc. contracts, acts, nr. 12, act dils 15 da matg 1672

¹⁴¹ AcM C 1.3, radunonza dils 28 da mars 1856

¹⁴² ApM cud. da mort. 1817 ils 26 fen. e 1822, ils 11. zercl.

¹⁴³ Ins paregli igl artechel «Krankheiten und Hygiene» en Aeskulap in Graubünden, 1970, pg. 97 s.

morts dattan perdetga ch'ils cass serepetevan bien e savens, aschia: 1694, 1772, 1775, 1792, 1826, 1827, e 1876 e quei schegie che la caschun dalla mort ei buca adina indicada.

Epidemias: Las notizias sur dallas sgarscheivla muria ein scarsas per la Lumnezia. Nus savein buca cons Morissans han stuiu murir 1584, cura che la muria ha pretendiu 500 morts mo en Lumnezia. Suenter serepetan epidemias da muria 1595, 1602, 1611, 1622 e 1630–35.¹⁴⁴

Igl onn 1800 ha ina nauscha malsogna regiu en Lumnezia. A Morissen seigi miert en cuort interval 11 persunas carschidas.^{144a} Era epidemias dalla *biestga* visitavan beinduras il vitg sut il Mundaun, aschia 1752 tochen 1765. En quei interval hagien ins piars bia tgaus biestga tras ina nunenconuschenta e prigulusa malatia. Il settember 1866 ei la «pestilenza da biestga» rutta ora a Cuera. Ins ha serrau giu ils cunfins da tuttas varts. Ins veva memia pauc fein e memia bia biestga, sco sur G.B. Capaul noda en sia cronica e continuescha: «... mo la glied vultan buca uera seconverter tier megliers deportaments, ei spetgan sin in pli ferm holà da surengiu...» La malsogna ei lu prest tschessada, gia il november ed ils pass ein vegni aviarts «et ils tiers han tratg davent tut unviern per bials prezis, mo il fein ei restaus cars».¹⁴⁵ – Aunc biars vischins seregordan dalla terribla zoppina da 1939, la stad avon ch'ei rumpi ora l'uiara. Sur Placi Huonder scriva en sia cronica: «Per buca stuer far la greva curontina, ha la vischnaunca concludiu da mazzar ils tiers infectai. Malgrad la virola ha l'entira muntanera, priu ora ils vadials ch'eran stai pertgirai dapersei, stoviu vegnir mazzada. Bialas e grevas genetschas vegnevan menadas oragiu Mungronda sper in profund foss, sitadas giu e derschidas en quel».¹⁴⁶

Barschaments. Tenor ina tabla votiva a Nossadunna dalla Glisch ei rut ora fiug igl onn 1700. Il text dalla tabla secloma: «Igl entir vischinadi da Morissen dat perdetga qualmein igl onn 1700 ils 17 da december compigliaus en in grond barschament da barschar giu tut lur vitg, ussa empermettan da far processiu tier Maria dalla Glisch a Trun e miraculosein ei quel stizzaus.¹⁴⁷ – 1724 ha in grond barschament intschendrau «la gronda part dil vitg. Bia famiglias seigien curdadas en pupira e hagien

¹⁴⁴ Cump. M. Rensch. La pestilenza el Grischun, en Annalas SRR 28, 1914, pg. 104–108

^{144a} O. Alig, Landrichter Georg Ant. Vieli, en JHGG 63, 1939, pg. 163

¹⁴⁵ ApM C 1, pg. 21

¹⁴⁶ ApM C 1, pg. 39

¹⁴⁷ Tenor Gion Rudolf Caduff en sia cronica ApM C 58, pg. 11

stuiu vender schischom ordeifer per puspei saver baghiar casa e clavau.¹⁴⁸ 1728 seigi puspei barschau a Morissen, tenor ina notizia el cudisch parochial a Pleiv.¹⁴⁹ Ina notg da november 1936 ei sin moda nunenconuschenta rut ora fiug giudem il vitg. Plirs baghetgs ein vegni destrui.¹⁵⁰ – Tscheu e leu han ins era priu mesiras encunter prighel da fiug, sco il november 1800: «... ha la vischnaunca concludiu ch'ei duei esser scumandau tut fimar cun pippas e cigaras en clavaus...»¹⁵¹ e calonda marsa 1903: «tuttas fueinas aviartas dueien vegnir reparadas aschia, ch'ellas seigien segiras...»¹⁵²

Guardia da notg. Ina instituziun originala. Empau orientaziun dat il conclus da calonda marsa 1903: «Il waht da notg duei ir en roda e zuar duei ir ina persuna carschida denter las 12 e l'ina. Mintgin ei obligaus da visar quel che suonda, sur tut onn, priu ora fenadur ed uost». 1906 han ins concludiu da far ir la guardia era il fenadur ed uost, las medemas uras.¹⁵³

Pindrèr e saltèr. Ina instituziun originala era il pindrar tiers-casa e leutier duvra'ins in pindrèr. Quel vegneva elegius da calonda marsa. Il paragraf 9 dalla organisaziun da vischnaunca da 1865 secloma: «Sin quei di duei vegnir prevediu in pindrèr il qual ha da survegilar ils thiers da scadin quadrat, jester e dumiesti e quei dalla scummandada naven entochen la terasada generala. El duei mintga di far il tur per il territori entuorn e per sia taxa retila el per mintga thier ch'el pendra 10 raps per tgau e per in cavagl 20 raps e dapli aunc ina taxa annuala da 20. – fr. ord cassa da vischnaunca».¹⁵⁴ Il pindrèr vegneva era numnaus saltèr resp. ins surdava al saltèr l'obligaziun da pindrar. 1896 per exempel, da calonda mars vegn elegiu saltèr Albert Ant. Collenberg, «cun las medemas cundiziuns sco 1895: pindrar, trer en las taxas per las nuorsas etc. e lu aunc las suondontas: mirar ch'ils pors seigien enferrai; per mintga fier che manca, sa el far pagar 10 raps strof, la mesadad dil strof auda ad el, l'otra alla vischnaunca. Pors gronds ston haver si 4 fiars, pors pigns dus.

¹⁴⁸ ApM C 1, pg. 14. – ApM C 58, pg. 14

¹⁴⁹ ApV liber parochialis 1700–1768, silla emprema pagina giudém.

¹⁵⁰ ApM C 1, pg. 38

¹⁵¹ AcM C 1.4, pg. 70

¹⁵² AcM C 1.4, pg. 75

¹⁵³ AcM C 1.4, pg. 75 e 80

¹⁵⁴ AcM C 1.4, pg. 2

El sto ver quitau che las nuorsas jastras paghien las taxas fixadas. Il saltèr ei obligaus da pindrar tiers jasters che vegnan il temps d'atun pertgirai sin nies territori». ¹⁵⁵ Sco saltèr elegevan ins era femnas, per ex. 1873: «Ha la vischnaunca destinau in saltèr ella persuna da Maria Ursula Montalta e quella duei far exactamein sias obligaziuns quotidianas tenor ordinaziuns par. 9 . . . e per siu salari retila ella fr. 5. — ord cassa da vischnaunca ed ultra da quei per scadin tier pindrau 5 raps e per cavals 20 raps». ¹⁵⁶ Ils protocols fan menziun da plirs cass da pindrada, sco per ex. 1879 las vaccas da casa da Surcuolm, che pasculavan il Draus Pign. ¹⁵⁷

Paster da casa. Da calonda marsa vegneva tractau e concludiu tut, era pladiu il paster da casa, sco 1872 e decretau ad el ina pagaglia da mo «per mintga armaul ina curtauna graun e 20 raps». ¹⁵⁸

Il tschanc da s. Onna. Per la fiasta da perdanonza S. Onna mirava il cau-casa da haver in brav tschanc, il «tschanc da s. Onna». Quel gudeva il privilegi dad astgar pascular cullas vaccas da casa «sin pastira da stad», ferton che quei era scumandau «per tuts auters tschancs». ¹⁵⁹

Aura e calamitads. Surlunder ina notizia scretta da sur Gion Bistgaun Capaul el cudisch da battens sur dils schliats onns 1865 e 1866, cura ch'el pastorava a Morissen: «1865. Quei onn dil mars naven bunamein adina stau bialaura entochen vi da far gieraun ed ha pitiu snueivel dil schetg e smanatscha in miserabel onn da fretg. Bia funs dattan strusch ina tiarza ton gieraun sco auters ordinaris onns. Ins ha fatg beinenqual processiu per plievgia, mo il cauld e schetg perseverescha vinavon el fenadur, suenter ver dau ina spessa plievgia ils 30 da zercladur e fiers la neiv tochen giu els èrs. — 1866. Fetg pauc fretg, strusch la mesadad d'encual onn.» ¹⁶⁰ — Sur dalla munconza da fein, che sfurzava dad ir cun tiers a Milaun, igl onn 1885, scriva il cronist Gion Rud. Caduff mo la notizia lapidara: «1885, in onn cun fetg pauc fretg. Stai a Milaun cun biestga.» Sutvi ha prefect Gieri Gius. Montalta scret: «Miu bab, Crest Giachen Montalta ha giu cumprau in zugl fein a Flem ed jeu hai gidau a midar il

¹⁵⁵ AcM C 1.4, pg. 56, 72

¹⁵⁶ AcM C 1.4, pg. 11, 24 e 27

¹⁵⁷ AcM C 1.4, pg. 23

¹⁵⁸ AcM C 1.4, pg. 9

¹⁵⁹ AcM C 1.4, pg. 72

¹⁶⁰ ApM C 1, cd. da battens, agl onn 1865/66, senza paginaziun.

muvel ora Flem. El haveva buca vului seresolver da schar ira vaccas a Milaun sco biars auters. Il fein era cars avunda a Flem».¹⁶¹

Chor viril. Notizia da Gion Rud. Caduff: «1886. – Il chor viril ha cantau l'emprema Messa en quater vuschs. Stai sin l'emprema fiasta da cant 1886 a Vuorz.»¹⁶² (nua che la tribuna dils cantadurs era dada ensemen)

¹⁶¹ ApM C 58, notizia da G.R. Caduff, sin in cedel.

¹⁶² sco 161

XI. Veta e cultura

1. Emigrants

«Ti vul la patria bandunar, ti vul egl jester ir . . .» Ei era tuttavia buca mo il spert d'aventuras, na, aunc pli fetg la fom che catschava singuls ed entiras famiglias en tiaras jastras: En survetschs militars ni sco marca-donts, ustiers e glied da fitschenta. Biars ein vegni si da tgau e magari aunc fatg carriera politica en tiara jastra, auters ein era leu restai paupers. Ei suonda cheu la gliesta da quels che nus vein anflau els cudischs da mortoris dalla pleiv, els cudischs da batten (= b) ni era el cudisch da burgheis civil (= bu) De remarcar ei che buca tuts emigrants morts egl jester ein vegni annunziai anavos u nudai els cudischs, aschia che nus stuein secuntertar cun ina gliesta buca cumpletta.

1669 fen. Barclamiu, fegl da Giachen Gionett da Morissen, † a Regensburg,

1669 27 zercl. Cristian Peder Blumenthal da Morissen, † a Villingen en Suevia,

1673 24 sett. Gion Caduff-de Marmels, capitani episcopal, † a Fürstenburg,

1680 oct. Ulrich Triacca, † a Paris.

1691 14 nov. messa da bara per giuven Tumasch Montalta, † en Germania

1692 29 da dec. messa da bara per Cristian Montalta, da Wolfgang M. † avon zacons meins en Frontscha.

1720 30 dec. messa da bara per Gion Blumenthal, da Peder Hercli, † en Frontscha.

1721 11 oct. Pieder Camenisch, da Paul Lamolina Camenisch da Morissen, † en Frontscha.

1732 15 mars funcz. da bara per Adalbert Collenberg da Morissen, ius avon biars onns en tiaras jastras e suenter mai seschau udir.

1732 3, 10 funcz. da bara per Benedetg Montalta, † en Spagna.

1735 3 schaner funcz. da bara per Casper Castelberg da Morissen, † avon zacontas jamnas a Mantua.

1735 29 avrel funcz. da bara per Bistgaun Collenberg da Morissen, † en Frontscha.

- 1736 28 fevrer funcz. da bara per Gion Caduff, † avon dus meins a Mantua.
- 1737 23 mars funcz. da bara per Martin Montalta, † avon in meins en Frontscha.
- 1743 16 fen. funcz. da bara per Wolfgang Montalta, † ils 25 matg 1743 en Frontscha.
- 1744 9 matg funcz. da bara per Bistgaun Montalta, † en Frontscha.
- 1744 19 oct. funcz. da bara per Cristian Caduff, † en Spagna.
- 1744 6 nov. funcz. da bara per Sievi Triacca da Morissen, † en Frontscha.
- 1748 17 fevrer funcz. da bara per Giachen Antoni Montalta da cavalier Montalta, † a Mastrich.
- 1753 29 schaner messa dil trentesim per Murezi Camenisch, † en Frontscha a Schaterville ils 9 nov. 1752.
- 1763 19 matg funcz. da bara per Caspar Collenberg, da scarvon Ulrich, morts ils 23 da mars silla insla Corsica
- 1800 1. oct. messa per il giuven Clau Antoni Collenberg, † a Haisterbad en Suevia
- 1823 4 avrel funcz. da bara per Giachen Collenberg, avon plirs onns emigraus en Suevia, senza zacu ver dau novas.
- 1827 23 zercl. Gion Giachen Montalta, fegl da Wolfgang Florian, † sco student a Rankweil cun 16 onns.
- 1834 20 zercl. Vincenz Anton Blumenthal, † sco fumegl a Baden Tiaratud.
- 1838 9 fevrer funcz. da bara per Maria Mierta Blumenthal, † a Milaun
- 1840 Caspar Antoni Fidel Montalta, nasch. 1816, † 1840 a Neapel
- 1847 20 d'uost M. Castgina Blumenthal, † en survetsch a Milaun, funcz. da bara a Morissen ils 12 d'oct. 1847
- 1848 9 oct. funcz. da bara per Giachen Antoni Caflisch, da cheu che dueigi esser morts e che ha dau neginas novas suenter sia emigraziun ella America
- 1849 3 da mars funcz. da bara per Giachen Bistgaun Triacca da Morissen che seigi morts e che ha dau neginas novas suenter sia emigraziun ellas Indias hollandesas avon c. 30 onns
- 1849 30 fen. funcz. da bara per Maria Josefa Montalta, † a Bergamo
- 1850 30 uost funcz. da bara per Madalena Capaul, † ils 3 d'uost a Milaun
- 1853 30 da mars funcz. da bara per Cristian Caspar Montalta, † a Paris 1852

- 1853 6 settember Gion Murezi Collenberg, maridus cun Josefa Pozzi a Milaun l
- 1854 21 oct. funcz. da bara per Mariuschla Capaul da Morissen, † a Milaun
- 1855 29 oct. funcz. da bara per Maria Barla Montalta, † a Milaun
- 1861 24 uost battegiu in affon da Mengia Catrina Collenberg ad Altau Würtemberg b
- 1862 Gion Luregn Collenberg, nasch. 1839, pigliu a Milaun il treranos, turnaus a casa e morts leu en paucs meins 1862, bu
- 1863 6 oct. maridai Gion Batt. Montalta e Maria Mengia Cadusch d'Andiast a Bergamo, l. – 1864, 3 fen. in Batten d'in affon dils medems, b
- 1864 23 uost Batten d'in affon da Gion Bistgaun Blumenthal e Josefina Talamoni a Milaun, igl affon ei morts 1871, b
- 1864 december, Luci Antoni Montalta, ledigs, cafetier, † a Bergamo da 36 onns
- 1868 5/6 da fen. Gion Rest Collenberg, † el spital a Milaun da 25 onns
- 1868 15/17 sett. Giachen Gieri Collenberg, ledigs, nasch. 1844, vegnius malsaus da Milaun e morts cuort suenter a Morissen 1868, frar dil sura Gion Luren † 1862, bu
- 1872 Gion Gieli Camenisch, † ella America
- 1873 10 avrel Gion Giachen Montalta, † da 50 onns e satraus a Milaun
- 1874 Gion Murezi Collenberg, nasch. 1817, † 1874 a Milaun, bu
- 1876 1. avrel giuven Giachen Philipp Caduff, † da 30 onns e satraus a Paris
- 1876 28 fen. Rest Giachen Collenberg, † da 39 onns e satraus a Milaun
- 1877 11/14 fen. Mihèl Collenberg, fegl illeg. da Maria Brida Collenberg da Morissen, † suenter otg dis ad Arnach en Suevia
- 1879 25 oct. Batten da Maria Luisa Camenisch a Lyon en Frontscha, feglia da Murezi Giusep Camenisch e M. Lisabet n. Caduff, omisdus da Morissen, directurs dil caffè Matossi a Lyon¹⁶³
- 1880 Anna Maria Mengia Collenberg, nasch. 1828, morta 1880 a Milaun, bu
- 1880 4 avrel Gion Antoni Collenberg † da 49 onns e satraus a Milaun

¹⁶³ Cump. A. Büchli, *Mythologische Landeskunde von Graubünden*, 2. tom, 1966, pg. 429 s.

- 1881 25 fevrer Gion Rest Berini da Morissen, † e satraus a Milaun, nasch. 1828 bu
- 1882 22 schaner Maria Madalena Blumenthal, † da 23 onns a St. Jakob agl Arlberg A
- 1883 Rosa Maria Josefa Collenberg, nasch. 1853 e maridada 1883 a Milaun, bu
- 1884 25 nov. Gion Gieri Blumenthal, † da 53 onns e satraus a Milaun
- 1884 Gion Balzer Blumenthal, nasch. 1847, † 1884 a Neapel, bu
- 1884 Gion Gieri Blumenthal, nasch. 1831, † ella Italia 1884, bu
- 1886 14/17 fen. Martin Antoni Caduff, † da 26 onns e satraus a London
- 1886 Eugenia Caduff, nasch. 1858, † 1886 a Milaun, bu
- 1888 Blumenthal Caspar Antoni, nasch. 1810, † 1888 a Neapel, bu
- 1889 26 dec. Giachen Giusep Collenberg, † da 33 onns e satraus a Milaun
- 1889 Giachen Giusep Collenberg, nasch. 1856, † 1889 a Milaun, bu
- 1890 Angelica Ammann da Morissen, nasch. 1862 ils 12 da schaner, † a Genua Italia ils 3 da fevrer 1890, bu
- 1891 7 zercl. Gion Battesta Montalta, † da 51 onns e satraus a Paris
- 1894 16/18 fevrer Martin Giusep Caduff, † da 74 onns e satraus a Milaun
- 1894 30 avrel Giuseppa Blumenthal-Talamoni, † a Monza Italia
- 1894 28. oct. giuven Giachen Benedetg Collenberg, † e satraus a Milaun
- 1897 Gion Giachen Collenberg, nasch. 1851, † 1897 a Lyon
- 1902 Murezi Giusep Camenisch, nasch. 1841, dir. dil caffè Matossi a Lyon, bab da Maria Luisa Caduff-Camenisch, ant. ustiera dil Mundaun a Morissen, in benefactor dalla baselgia parochiala, † 1902, bu
- 1904 december Maria Eufemia Montalta, † da 22 onns a London,
- 1905 11 zercl. Rest Giusep Montalta, † da 56 onns a Paris
- 1915 6/11 fevrer Cavalier Gieri Murezi de Collenberg, staus en Frontscha e returnaus ella vegliadetgna e siu vitg natal e morts ella vegliadetgna dad 81 onns, grond benefactor dalla baselgia e vischnaunca da Morissen.
- 1926 14/16 matg Anna Urschla Giuseppa Blumenthal, † da 77 onns e satrada a Nizza
- 1950 Gieri Antoni Montalta, nasch. 1872 e † 1950 a London, bu

2. En survetschs jasters

Numerus da nos giuvens carmalava la schulda franzosa, spagnola, austriaca u hollandesa en survetschs militars jasters. Biars dad els han bugnau tratsch jester cun saung grischun. Ils numns da nos mercenaris da Morissen, schilunsch sco els ein vegni annunziai alla patria ed inscrets els cudischs parochials da mortoris suondan cheu en liunga retscha:

- 1634 Gieri Calbiere (Collenberg), surveva ella cumpagnia da Thomas de Schauenstein en Frontscha ella garnischun a Lyon.¹⁶⁴
- 1703 12 fen. funcz. da bara per Luzi Gion Triacca e Gieri Blumenthal, morts en survetschs militars en Frontscha.
- 1708 10 sett. funcz. da bara per Pieder Giachen Paul Molina da Morissen, morts ella battaglia (nuova?).
- 1744 Christian Caduff, † en survetschs militars en Spagna.¹⁶⁵
- 1761 Sergent Giuli Montalta, mazzaus da rebelionts silla insla Corsica ensemen cun 20 auters d'in regiment grischun (legio grisea).
- 1774 Ulrich Rudolf Camenisch, † en Frontscha sco mercenari ils 10 da zercl. 1773
- 1776 27 da schaner, communicaziun dalla mort dil bandierel Gion Ulrich Blumenthal, dalla garda svizra dil retg, cun 26 onns (liug ei buca indicau el cd. d. mort. da Pleif, aschia ch'igl ei buca segir ch'el seigi da Morissen.)
- 1780 4 oct. funcz. da bara per Giachen Ulrich Triacca da Morissen, negaus a Diepe ella Normandia en Frontscha.
- 1781 30 dec. funcz. da bara per Gion Rest Giusep Collenberg, mercenari en Frontscha, † ils 5 d'oct.
- 1782 2 mars vegn annunziau la mort da Balzer Antoni Collenberg el regiment von Salis.
- 1782 13 nov. sepultura da Gieri Camenisch, biars onns en survetschs militars franzos, gudeva perquei ina pensiun.
- 1782 zercladur, Gion Giachen Caduff da Morissen, el regiment v. Salis/Samedan, † en Frontscha.
- 1792 6 zercl. messa caudonn per Gion Giachen Collenberg da Morissen, che, tenor il rapport d'in da Cumbel, duei esser morts gia 1791 il fevrer sco mercenari a Lyon el regiment Steiner da Zug.

¹⁶⁴ ApM A 7, 1. uost 1634

¹⁶⁵ ApM c 58, pg. 48

- 1795 24 mars funcz. da bara per Gion Giachen Blumenthal, da Hercli Antoni Blumenthal da Morissen, che tenor il rapport d'in mercenari da Castrisch, duei esser morts en in spital en Hollandia.
- 1829 12 schaner, funcz. da bara per Gion Giachen Balzer Camenisch, † en survetsch militar a Neapel.
- 1836 Communicaziun dalla mort dil mercenari per Neapel, Mihèl Cafilisch da Morissen, cheu funcz. da bara.
- 1840 5 nov. funcz. da bara per Caspar Antoni Montalta, mercenari en survetsch neapolitan.
- 1844 5 schaner † Gion Mihèl Collenberg, en surv. neapolitan, cheu funcz. da bara ils 12 fevrer.
- 1845 18 uost funcz. da bara per giuven Gion Gieri Blumenthal, † a Neapel
- 1856 25 fevrer funcz. da bara per Stefan Maria Kemmerli da Morissen, † en survetschs neapolitans.
- 1859 18 nov. † Gion Antoni Caduff, en survetschs militars e Roma, cheu funcz. da bara ils 3 da matg 1861

3. Prominents, students, originals e convertits

Duri de Marmels, c. 1600, ha maridau Castgina de Mont da Vella ed ei secasaus si Morissen el casti de Marmels. El ei staus capitani en survetschs militars franzos e mistral da Lumnezia entuorn 1600.¹⁶⁶

Giachen de Caduff, cumpara sco mistral da Lumnezia c. 1616 e quei en connex culla viseta digl ambassadur venezian Padavino. El retscheiva da quel daners per luvrar en sia vischnaunca en favur dalla partida veneziana. Medemamein retscheivan daners digl ambassadur: Gion Giachen Castelberg e Gion Samuel, omisdus da Morissen¹⁶⁷

Vincenz de Caduff, maridau cun Maria de Marmels, mistral da Lumnezia (c. 1630?)¹⁶⁶

Ulrich de Collenberg ha sco «Landrechter» contonschiu il pli ault uffeci dalla Ligia Grischa, 1643. Landrechter Risch, sco el vegneva numnaus, ei tenor notizia el cud. da mort. da Pleiv, morts il firau

¹⁶⁶ Hist. d. pleiv da Morissen 1. part, pg. 156–158

¹⁶⁷ Annalas SRR 46, 1932, pg. 73 s.

- Annunziun da Maria, ils 25 da mars a Domat, ed ei vegnius satraus «honorificamein» a Pleiv ils 27 da mars.
- Gion Caduff-de Marmels* ei staus capitani episcopal el casti da Fürstenburg el Tirol, † sett. 1673 m
- Sur dr. Cristian de Collenberg*, feagl de Landrechter Risch, student a S. Pieder/Feldkirch, ordinaus 1655, plevon a Panaduz 1667–70 ed a Pleiv 1675–1680, † 13 matg 1683, m¹⁶⁸
- Giachen Collenberg* ei staus scarvon da cumin c. 1700 m
- Vincenz de Caduff* ei staus capitani e castellan episcopal a Fürstenburg¹⁶⁶
- Sur Ulrich Caduff-de Marmels*, decanatedral, † 1722¹⁶⁹
- Hercules de Blumenthal*, morts igl uost 1741, vegn numnaus quaestor, (burser) (ei denton buca segir da Morissen)
- Gion Blumenthal*, da Morissen, questur, † 1. matg 1744
- Ulrich Collenberg* cumpara entuorn 1763 sco scarvon
- Gion Giusep Collenberg* ei staus sergent (Wachtmeister) ella garda Svizra a Paris ed ei vegnius depurtaus dils Austriacs 1798 ad Innsbruck. Mistral da Lumnezia 1804. El era il capo dils sollevonts en Lumnezia 1794, ils quals han menau alla rimnada dalla «Standesversammlung» da 1794¹⁷⁰
- Adalbert Mattiu Collenberg* duei ver studiau zatgei a S. Pieder. El vegneva numnaus «Albert docter» perquei ch'el practicava sco miedi, apparentamein cun bien success, † 14 nov. 1907, m, bu
- Gion Rudolf Caduff*, feagl da Gion Murezi † 1928 e beadi da gerau Gion Rudolf Caduff (1822–1899) che era alla testa dil baghiar la baselgia 1867/68, ei nasch. 1898 e morts a Mustér ils 28 d'avrel 1964. El ha merets per la historia locala sco cronist e rimnader da materialias.
- Gieri Giusep Montalta*, n. 15 fen. 1872 e morts cun 91 onns ils 22 d'oct. 1964 a Zug. El ei staus scolast a Sagogn 1893, a Egerkingen 1898, 1901 a Savognin, lu alla scola reala a Zezras 1903 e denteren frequentau dus semesters l'universitad da Berna 1903/04, 1910 vegn el alla scola reala a Zug e 1921 prefect ni rector dallas scolas primaras e realas dil marcau da Zug tochen 1942. El ha scret bia artechels per

¹⁶⁸ F. Maissen, Bündner Studenten in Feldkirch, en Montfort 1962, pg. 68

¹⁶⁹ Hist. d. pleiv da Morissen 1. part pg. 153–155

¹⁷⁰ G. Gius. Collenberg vegn mo cuort menziunau en Bündner Monatsblatt 1923, pg. 367; – Fr. Pieth/K. Hager, P. Placidus Spescha, 1913, pg. 99; – Alfred Rufer, J.B. Tschanner, 1963, pg. 246 s.; – O. Alig, Landr. Georg Ant. Vieli en JHGG 63, 1933 pg. 151

gasettas e calenders, per romontsch e tudestg, era fatg poesias e cumponiu canzuns. Attaschus alla patria era el in passiunau scrutatur dalla historia locala e dalla famiglia Montalta. – Necrolog en Ischi 50, 1964, pg. 21–24

Students. *Albert Collenberg*, feagl dil scarvon da cumin Giachen de Collenberg, ha studigiau al gimnasi a Lucerna 1725/26 ed a Dillingen en Baviera, sper il Danubi da 1726–1730. El veva entschiet la teologia. Sin viadi a Dillingen, buca lunsch naven dad Ulm eis el negaus el flum Iller ed ei vegnius satraus ils 2 da nov. 1730 el santeri dil vitg Thiers. – m e F. Maissen, Bündner Studenten in Dillingen, separat ord JHGG 90, 1960, pg. 42

Gion Giachen Montalta, feagl da Wolfgang Florian Montalta, nasch. 1811 ei morts cun 16 onns a Rankweil, ils 23 da zercladur 1827 «cun grondas dolurs el tgau ed el pèz.» – m

Caspar Antoni Blumenthal, nasch. 1851 ei morts ils 20 da schaner 1870 a Schellenberg, nua ch'el studigiava. – m

Convertitas. *Maria Catrina Collenberg*. n. Arpagaus da Luven feglia da Cristian ed Ottilia Arpagaus, Luven, suenter esser vivida 25 onns en lètg cun Mattias Collenberg a Morissen, e 50 onns vivida ella confessiun protestanta, ha 1865 «sollemnamein priu si la cardientscha catolica». Ella ei vegnida battegiada a Morissen da sur canoni Fontana a Pleiv. Padrin: sur Beneficiat Gion Bistgaun Capaul e madre-tscha: sia sora Anna Maria Capaul.¹⁷¹

Maria Emilia Hedwig Messmer, feglia da Joh. Messmer, Lucerna, ha suenter esser instruida ella cardientscha catolica ret-schiet il batten dils carschi «sub condicione» ils 6 da november 1921.¹⁷²

¹⁷¹ ApM C 1, pg. 19. – ApM C 2 Lib. Bapt.

¹⁷² ApM C 2 Lib. Baptizatorum.

4. Cronica da disgrazias

Concludent questa scartira less igl autur aunc schar suondar ils numms da quels parochiants che han finiu lur cuorsa terrestre tras ina disgrazia ed ein indicai els cudischs da mortoris ed aschia plantar ad els en quest liug ina simpla crusch da regurdientscha:

1668 13 oct. Gion Martin Crest d'Albert da Morissen, negaus a Ligiaun.

1714 5 novm. sepultura dad Anton Collenberg, negaus el flum (qual, nua?)

1730 27 nov. Messa dil trentesim pil student Albert Collenberg, stud. theol. negaus sper Ulm, sin viadi a Dillingen.

1762 7 zercl. funcz. da bara per Gion Camenisch da Morissen, mazzaus sper Blizuna anno 1760 sin retuorn da Neapel.

1778 1 dec. funcz. da bara per Giachen Andriu Collenberg, morts en ina bova. (neginas autras indicaziuns)

1787 4 oct. «sepultura a Giron liug situau spel cuolm La Greina, da Giachen Montalta, sin via allas fieras dalla Leventina cun bos, anflaus schelaus, ella alp Greina.

1799 Ils curdai ella battaglia da Rehanau. Da Morissen eis ei stau mo in: Giachen Martin Collenberg, il frar dil sergent Gion Giusep.

1803 6 schaner. Gion Battesta Capaul da Morissen, ei vegnend da S. Carli cun in per bos, selischnaus sil glatsch damaneivel dalla caplutta da s. Carli ed ei curdaus cun bos e tut d'in grep giu. Ils bos ein turnai sez anavos saunamein, el han ins anflau miez morts. El ei spartius cuort suenter.

1834 31 dec. ei il giuven Gion Rudolf Capaul da 19 onns, vegnend en da Glion vegnius anflaus morts, buca lunsch naven dil vitg da Morissen.

1838 21 fevrer funcz. da bara a Morissen per Mihèl Giusep Antoni Montalta, blessaus entras in crap curdont sper Cazas e morts il medem di e satraus ad Almen.

1846 29 uost Maria Catrina Blumenthal vegneva neu da Riein, ha vuliu ir sur la pun dil Glogn ed ei curdada ellas undas ed ei morta. La bara han ins tratg ord l'aua a Glion aunc quei di e satrau ella a Morissen ils 31 d'uost.

1858 11 zercl. funcz. da bara per Gion Antoni Collenberg, sturnius d'ina plonta curdonta egl uaul da Surrein, ils 25 da matg, nua ch'el luvrava vid lenna cun auters.

- 1862 26 matg sepultura da Gion Luregn Collenberg, bab da famiglia, da 56 onns, tussegas d'ina siarp egl uaul da Schnaus.
- 1867 26/28 matg sepultura da Gion Giachen Collenberg, ledigs, da 25 onns sedisgrazias egl uaul avon 11 meins.
- 1869 26/28 oct. Gion Giachen Collenberg dad 80 onns, curdaus e morts ella Val Ramosaus
- 1880 19 oct. Vieua Maria Montalta-Caminada da Morissen, 68 onns, anflada morta el flum Alvra, satrada ad Almen.
- 1904 3/6 sett. Maria Anna Castgina Montalta, 22 onns, disturbada, morta el Rein.
- 1905 10/12 zercl. Gieri Giusep Montalta, 70 onns, tratgs ord il Rein sper Cuera.
- 1907 7/9 zercl. Gion Paul Derungs, domiciliaus a Morissen, curdaus giud in baghetg e morts prest sissu.
- 1921 21/23 sett. Murezi Tumasch Anton Camenisch, maridaus, domiciliaus a Genevra, 34 onns, morts en consequenza d'esser curdaus dil tram, satraus a Genevra.
- 1926 5/8 schaner Gion Giachen Collenberg, bab da famiglia, domiciliaus a Surcasti, curdaus d'ina plonta e morts e satraus a Surcasti.
- 1931 7/9 uost Gion Battesta Plaziet da Sumvitg, 61 onns, alcoholicher, anflaus morts si Tschischels sur Morissen.
- 1940 13/16 uost Gieri Antoni Carigiet, 32 onns, morts a Bivio en survetsch militar, ruclond alla mort sin ina excursiun per encurir steilalva.
- 1948 10/13 oct. Gion Giusep Collenberg, 43 onns, ruclaus sur in grep giu damaneivel dil hotel Pez Mundaun ed anflaus morts.
- 1950 9/12 fen. Gieri Giusep Blumenthal da 21 onns, negaus el lac da Turitg sper Jona.
- 1951 3/5 fen. Rest Gieri Caduff, 12 onns «curdaus en ina buola sin l'alp da Breil e negaus exequent sia obligaziun da pastur».
- 1970 19/22 dec. Conradin Riedi, 28 onns, morts en consequenza d'in accident d'auto a Dardin viers Breil.
- 1973 1 matg sepultura da Lucas Blumenthal, 22 onns, luvrer tier la Stampa Romontscha a Mustér, morts ils 27 d'avrel en consequenza d'in accident d'auto denter Tavanasa e Rueun.
- 1980 ils 11 da matg ei Mario Kleis sedisgrazias mortalmein cun siu velo a motor denter Spligia e Nufenen.